

biblioteka teologiczna

Anita Palimąka

Zmiana sytuacji prawnej Żydów w Królestwie Polskim do 1862 roku

Katowice 2011

Recenzja: ks. dr Henryk Olszar

Redakcja: zespół

© Copyright by A. Palimąka

ISBN 978-83-60071-37-3

Przygotowanie e-booka i CD:
Anita Palimąka

Skład, łamanie i druk broszury:
STUDIO NOA Ireneusz Olsza
<http://www.studio-noa.pl>
e-mail: poczta@studio-noa.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	- 3
Wstęp	- 4
Rozdział I. Sytuacja Żydów w I połowie XIX wieku	- 9
1.1. Status prawny Żydów	- 9
1.2. Honorowe obywatelstwo	- 14
Rozdział II. Polityka caratu wobec Żydów w latach 1856–1860	- 20
2.1. Reformy a sytuacja w Królestwie	- 20
2.2. Próba ujednolicenia praw	- 23
2.3. Postawa inteligencji żydowskiej i stronnictw politycznych	- 26
Rozdział III. Droga do równouprawnienia	- 30
3.1. Sugestie strony żydowskiej	- 30
3.2. Odpowiedź władz carskich	- 35
Rozdział IV. Rządowe projekty a ludność żydowska	- 43
4.1. Projekt reformy Wielopolskiego	- 43
4.2. Projekt ukaz o prawach Żydów	- 46
4.3. Postawa Żydów wobec propozycji rządu	- 49
Zakończenie	- 65
Summary	- 67
Bibliografia	- 68

Wykaz skrótów

AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych
AOM	– Archiwum Ordynacji Myszkowskich
AP	– Archiwum Państwowe
Dz. Pr. Kr. Pol.	– Dziennik Praw Królestwa Polskiego
KRPiS	– Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu
KRS	– Komisja Rządowa Sprawiedliwości
KRSW	– Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych
KRWRiOP	– Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
PRA	– Protokoły Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego
ŻIH	– Żydowski Instytut Historyczny

Wprowadzenie

Początki osiedlania się ludności żydowskiej na ziemiach polskich przypadają na okres IX wieku naszej ery. Jednak dopiero od przełomu XII i XIII wieku datuje się pierwsze osiedla żydowskie. Na ten czas również przypadają pierwsze przywileje nadane ludności żydowskiej dotyczące osiedlania się i związanych z tym podstawowych praw. Ponadto w piastowskiej Polsce nie istniało wówczas żadne prawo regulujące sytuację prawną ludności żydowskiej. Obowiązywało więc prawo zwyczajowe, chroniące Żydów przed napaściami i rabunkiem. W XIII wieku Żydów poddano władzy księcia reprezentowanego przez wojewodę, co w praktyce gwarantowało im książęcą opiekę i ochronę. Za zabicie Żyda groziła kara śmierci i pełna konfiskata rodzinnego majątku. Surowe kary groziły również za napaść na synagogę lub zdewastowanie cmentarza. Z biegiem czasu wraz z przywilejami pojawiały się zakazy ograniczające i izolujące ludność wyznania mojżeszowego, ingerujące w życie gospodarcze, religijne, kulturalne jak i przede wszystkim w sytuację prawną Żydów. Sejm Czteroletni kilkakrotnie rozważał kwestię żydowską, jednakże podjęte ustawy nie przyniosły Żydom wielkich zmian w ich sytuacji prawnej. Z wyjątkiem jednej: uchwałą Komisji Policji z 1792 roku Żydzi, podobnie jak inni obywatele Rzeczypospolitej, mieli korzystać z prawa o niewięzieniu ich bez wydania wyroku sądowego. Wraz z obradami Sejmu Czteroletniego pojawił się problem praw ludności żydowskiej, a wraz z nimi kwestia równouprawnienia, która doczekała się rozwiązania dopiero w XIX wieku, wraz z rozwojem ruchu narodowościowego na ziemiach polskich. W 1794 roku podczas Insurekcji Kościuszkowskiej, Żyd – Berek Jeselewicz – sformował regiment kawalerii, który wziął udział w walkach narodowowyzwoleńczych. Również liczni Żydzi pomagali także przy obronie Warszawy. Mieli oni nadzieję, że Polacy przekonają się o możliwości współistnienia obok siebie obu narodowości posiadających równe prawa. W okresie Królestwa Polskiego problem równouprawnienia Żydów stanowił fragment szerszego zagadnienia społecznego, ściśle połączonego ze sprawą likwidacji ustroju feudalnego w Polsce, przypadającego na okres pełen przełomowych wydarzeń, ruchów narodowowyzwoleńczych, konfliktów społecznych, na wiek XIX.

Celem niniejszej pracy jest ukazanie jak dużym problemem stała się kwestia zrównania w prawach ludności żydowskiej z mieszkańcami nie tylko Królestwa Polskiego, ale i całego

Cesarstwa. Problem nie polegał tylko i wyłącznie na przełamaniu uprzedzeń związanych ze średniowiecznymi przesądami o Żydach zabijających dzieci na ofiarę, ale również na zmianie wszelkich kodeksów prawnych tak, by starozakonni mogli mieszkać razem z chrześcijanami, zdobywać takie samo wykształcenie, pracować w tych samych zawodach oraz ubiegać się o przeróżne urzędy.

Na uwagę zasługuje wyjaśnienie słowa „Żyd”, które w literaturze okresu bardzo często występuje wymiennie ze „starozakonny”. Otóż w XIX-wiecznej prasie określenie „Żyd” nie oznaczało Judejczyka czy wyznawcy Boga Jahwe, ale funkcjonowało jako słowo obraźliwe. Zamiast tego, dla określenia ludności wyznania mojżeszowego, zaczęto stosować „starozakonni”. Nazwa ta odnosiła się do uznawanego przez Żydów Starego Testamentu, czyli tak zwanego Starego Zakonu.

Zasięg chronologiczny pracy obejmuje pierwszą połowę XIX wieku, czyli okres wielkich nadziei związanych z Napoleonem na odzyskanie wolności, oraz nowego prawa, które w kwestii żydowskiej pozostało niezmienione aż do lat pięćdziesiątych, kiedy to powróciła dyskusja nad prawami ludności żydowskiej. Cezurę końcową stanowi rok 1862, a dokładnie ukaz z 5 czerwca, który to jako pierwszy ogłosił prawną emancypację ludności żydowskiej na ziemiach Królestwa Polskiego po ponad pięćdziesięciu latach starania się o nią. Ukaz ten zakończył pierwszy etap na drodze do uzyskania pełni praw przez ludność wyznania mojżeszowego na ziemiach polskich. Wyraźną przeszkodą do wprowadzenia go w pełni w życie stało się Powstanie Styczniowe. Było ono odpowiedzią na politykę władz carskich nie tylko w stosunku do ludności Królestwa, ale i również ludności żydowskiej, którą dla celów politycznych starano się pozyskać wszelkimi sposobami.

Praca swoim zasięgiem terytorialnym obejmuje tereny przede wszystkim Królestwa Polskiego, jednak dla pełnego przedstawienia sytuacji ludności żydowskiej, zawiera krótkie opisy sytuacji Żydów na ziemiach pozostałych dwóch zaborów w początkowych latach XIX wieku.

Niniejsza praca składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy traktuje o położeniu prawnym ludności żydowskiej od początku XIX wieku, aż po powstanie styczniowe. Szczególna uwaga została zwrócona na sytuację prawną Żydów, która zmieniała się wraz z biegiem czasu oraz na problem obywatelstwa Żydów, które to często było pojmowane przez władze jako pełnia praw. W rzeczywistości nie dawało żadnych uprawnień, co więcej, nie każdy mógł je otrzymać. Rozdział drugi wyjaśnia politykę caratu w latach 1856–1860, jej wpływ na sytuację w Królestwie na kilka lat przed powstaniem styczniowym, jak również przedstawia próbę unifikacji praw oraz podejście do tego problemu tych stronnictw

politycznych, które w tym okresie wykazywały się dużą aktywnością polityczną. Trzeci rozdział mówi o postulatach ludności żydowskiej i reakcji caratu dotyczących równouprawnienia starozakonnych Królestwa Polskiego. W czwartym rozdziale szczegółowo przedstawiono rządowe projekty, skupiając się szczególnie na projekcie Wielopolskiego głównie względem ludności żydowskiej, na tle jego pozostałych reform oraz na odpowiedzi ludności Królestwa jaką były wspól z Żydami organizowane manifestacje, mające na celu solidarność obu narodów i wspólne poparcie w walce o prawa. Ostatni, piąty rozdział przedstawia dyskusje nad reformami Wielopolskiego, jakie toczyły się w rządzie, a następnie w Radzie Stanu, oraz ich wynik, uwieńczony podpisaniem przez Cara ukazu z dnia 5 czerwca 1862 roku.

Podstawę źródłową pracy stanowią akta centralnych władz Królestwa, znajdujące się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Chodzi głównie o protokoły posiedzeń Rady Administracyjnej, protokoły posiedzeń i akta Rady Stanu Królestwa Polskiego i jej wydziałów, przede wszystkim z lat 1861–1862. Zawierają one prócz projektów, not i uwag całą dyskusję w wydziałach Rady Stanu nad kwestią żydowską. Równie cenne są zespoły akt komisji rządowych, zwłaszcza zespół Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, w skład którego wchodzi akta Sekcji Miast. W aktach Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu znalazły się kopie sprawozdań oraz projektów Komitetu Starozakonnych (1825–1828). Przydatne do pracy okazały się zbiory Archiwum Państwowego w Kielcach oraz Łodzi, gdzie znajduje się korespondencja Aleksandra Wielopolskiego z Mathiasem Rosenem, czy okólnik Andrzeja Zamoyskiego.

Z publicystyki i literatury zostały wybrane tylko te pozycje, które w znaczny sposób przyczyniły się do głębszego zrozumienia omawianej tematyki. Niewielkie wzmianki dotyczące postaw ludności żydowskiej można odnaleźć w pracach Agatona Gillera, Bolesława Malinowskiego, Henryka Lisickiego czy Walerego Przyborowskiego. Wiele cennego materiału zamieścił Adam Skalkowski w monografii o Wielopolskim¹. Bardzo przydatna okazała się prasa, nie tylko ta z okresu lat 60-tych XIX wieku, ale również współczesna, na czele z „Biuletynem Historycznym Żydowskiego Instytutu Historycznego”, zawierająca różne szczegółowe opracowania i syntezy pośrednio lub bezpośrednio związane z tematem pracy.

¹ A.M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1803–1877)*, Poznań 1947.

Literatura naukowa poświęcona kwestii żydowskiej XIX wieku jest bardzo skromna. Podstawowymi pracami i w miarę współczesnymi są opracowania Artura Eisenbacha², on jako pierwszy podjął się kompleksowego ujęcia w całość problemów związanych z emancypacją ludności żydowskiej Królestwa Polskiego. Na szczególną uwagę zasługuje zbiór dokumentów dotyczących Powstania Styczniowego³, zawierający często dokumenty niedostępne dla zwykłego historyka, oraz dokumenty z archiwów moskiewskich. Pomocne w zrozumieniu ideologii obozu ziemiańskich działaczy w Królestwie, a także roli polityki caratu w okresie przed powstaniem styczniowym okazały się opracowania Stefana Kieniewicza⁴ i Ryszardy Czepulis⁵, która podjęła próbę ustalenia stosunku obozu ziemiańskiego do kwestii żydowskiej. Natomiast Tadeusz Łepkowski w swojej pracy⁶ starał się odpowiedzieć na pytanie w jakim stopniu ludność żydowska przyczyniła się do formowania się narodu polskiego.

Na wspomnienie zasługują również i inni historycy mający swój wkład w badanie problemu żydowskiego XIX wieku. Mowa nie tylko o współczesnych historykach, ale również tych, których prace ze względu na czas powstania oraz postęp badań historycznych stały się częściowo lub w całości nieaktualne. Warto wymienić tutaj Kazimierza Bartoszewicza⁷, Jakuba Szackiego⁸ czy Majera Bałabana⁹.

Przeszkodą w pełnym i dokładnym opracowaniu tematu była niedostępność niektórych materiałów ze względu na ich miejsce archiwizacji. Również część archiwaliów bezpowrotnie została zniszczona w czasie ostatniej wojny. Ponadto wiele zagadnień dotyczących Żydów szczególnie Królestwa Polskiego, ale również i pozostałych ziem zaborów w XIX wieku jeszcze nie doczekało się swojego opracowania. Przykładem mogą

² Są to przede wszystkim: A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 3, Warszawa 1968; tenże, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988; tenże, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972; tenże, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego, Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. 2, Warszawa 1966; tenże, *Prawa obywatelskie i honorowe Żydów (1790–1861)*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego, Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. 1, Warszawa 1965; tenże, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX w.*, Warszawa 1983.

³ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1963.

⁴ S. Kieniewicz, *Miedzy ugoda a rewolucja. Andrzej Zamoyski w latach 1861–1862*, Warszawa 1962; S. Kieniewicz, I. Miller, *Ruch rewolucyjny roku 1861 w Królestwie Polskim. Manifestacje na prowincji*, Warszawa 1963; tenże, *Powstanie styczniowe*, t. 1, Warszawa 1963; tenże, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1954.

⁵ R. Czepulis, *Mysł społeczny twórców Towarzystwa Rolniczego*, Wrocław 1964.

⁶ T. Łepkowski, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967.

⁷ K. Bartoszewicz, *Wojna żydowska w roku 1859. Początki asymilacji i antysemityzmu*, Warszawa 1913.

⁸ J. Szacki, *Archivalia w pracach historycznych Yivo*, t. 2, Wilno 1937; tenże, *Dzieje Żydów w Warszawie*, t. 2, Nowy Jork 1948; tenże, *Polityka oświatowa wobec Żydów w Królestwie Polskim*, Nowy Jork 1943; tenże, *Żydzi w powstaniu styczniowym*, Wilno 1928.

⁹ Wszystkie publikowane na łamach Biuletynu Historycznego Żydowskiego Instytutu Historycznego.

być historie poszczególnych kahałów żydowskich, gdzie tylko nieliczne posiadają swoją monografię.

Obecnie dzieje Żydów na ziemiach polskich weszły w skład programów badawczych realizowanych przez specjalnie w tym celu powołane instytucje naukowe. Obok Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie powstał Zakład Badań nad Historią i Kulturą Żydów w Polsce przy Uniwersytecie Jagiellońskim, Ośrodek Badań Historii Żydów przy Archiwum Państwowym w Rzeszowie czy Zakład Dziejów Żydów Polskich w Instytucie Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Ponadto w ostatnich latach powstało wiele fundacji i stowarzyszeń stawiających sobie jako cel przypomnienie historii, jak również całego bogactwa dziedzictwa kulturalnego Żydów, którzy niegdyś zamieszkiwali ziemie polskie.

Rozdział I

Sytuacja Żydów w I poł. XIX wieku

1.1. Status prawny Żydów

Sytuacja Żydów w Królestwie Polskim była zależna od szeregu spraw związanych ze statusem prawnym. Status ten, jaki obowiązywał w Królestwie Polskim aż do powstania styczniowego, ukształtował się w czasie długiego procesu historycznego, będąc odbiciem ówczesnego ustroju politycznego¹⁰. Dotyczyło to dość znacznej części ludności, która w 1816 r. liczyła ok. 243 000 (8,7% ogółu ludności), a w 1862 roku 640 000 osób (12,9% ogółu ludności), co stanowiło 32,5% (1816 r.) i 45,5% (1862 r.) ludności miejskiej¹¹.

W Rzeczypospolitej szlacheckiej Żydzi, podobnie jak szlachta, duchowieństwo, chłopci i mieszczaństwo, stanowili odrębny stan. Mimo iż większość z nich zamieszkiwała obszar miejski, to jednak nie posiadała obywatelstwa miejskiego. Wiązało się to z zakazem przynależności do korporacji cechowych, nabywania nieruchomości, piastowania urzędów, jak również z korzystania ze wspólnego majątku¹². Ludność żydowska zamieszkująca w miastach nie mogła również otrzymać inkolatu, przyznawanego grupom plebejskim¹³. W niektórych tylko miastach prywatnych właściciele traktowali Żydów na równi z ludnością chrześcijańską¹⁴. W pozostałych utrzymywał się przywilej *de non tolerandis Judaeis*¹⁵, bądź tworzone oddzielne dzielnice dla Żydów.

Władze państw zaborczych wniosły do tych praw wiele zmian niekorzystnych dla Żydów w porównaniu z ich położeniem w niepodległej Polsce. W ciągu XIX wieku, wraz z likwidacją

¹⁰ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 18.

¹¹ A. Eisenbach, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 2, 1959, s. 551–520; por. Z. Borzymińska, *Dzieje Żydów w Polsce, Wybór tekstów źródłowych XIX wiek*, Warszawa 1994, s. 9.

¹² I. Schiper, *Ludność żydowska w Warszawie w ciągu XIX stulecia*, „Krajoznawstwo”, nr 2, Warszawa 1935, s. 5.

¹³ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, Od połowy XV wieku do roku 1795, red. Z. Kaczmarczyk i B. Leśnodorski, Warszawa 1966, s. 210.

¹⁴ J. Paśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 244.

¹⁵ Ludność żydowska raz usunięta ze wsi nie mogła nigdy więcej się w niej osiedlać. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zalecała władzom miejskim, aby te wydalały Żydów, którzy osiedlali się w nich bez pozwolenia. W miastach, teoretycznie dostępnych dla Żydów, od czasów Księstwa Warszawskiego tworzone dzielnice żydowskie, I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 6–8.

stosunków feudalnych na ziemiach wszystkich zaborów dokonywało się stopniowe wyzwolenie i równouprawnienie Żydów.

W zaborze austriackim podstawowe normy prawne dotyczące Żydów weszły w życie w końcu XVIII w.¹⁶ Ograniczyły one zakres dozwolonych zajęć, zmniejszyły możliwości zajmowania się handlem, oraz zmusiły część z nich do przeniesienia się ze wsi do miast. Warto dodać, że niektóre z miast korzystały z przywileju *de non tolerandis Judaeis* (np. Biała, Jasło, Wieliczka, Żywiec)¹⁷, w innych władze zaborcze zamknęły Żydów w oddzielnych rewirach. Wprowadzone w ramach reformy przepisy przyczyniły się jedynie do pogorszenia warunków bytu większości społeczności żydowskiej. Owe ograniczenia dotyczyły przede wszystkim warstw uboższych, w przeciwieństwie do przedsiębiorców, którzy mieli dość dużą swobodę działania. Powodowało to powiększanie się różnic majątkowych i społecznych wśród Żydów.

Zmiany w położeniu Żydów galicyjskich nastąpiły po 1848 roku. Wzięli oni udział w ruchu rewolucyjnym Wiosny Ludów, który doprowadził do zbratania polsko-żydowskiego w zaborze austriackim i przyniósł emancypację obywatelską. Od 1859 roku władze austriackie zaczęły znosić ograniczenia prawne, a w latach 1867-1869 dokonano się ostateczne zrównanie w prawach wszystkich obywateli, a więc i Żydów.

Ustawodawstwo pruskie, wprowadzone na terytoriach odebranych Polsce utrzymywało podział ludności na stany. Prawo ustanowiło szereg ograniczeń, które zmierzały do usunięcia z kraju Żydów, o ile nie mogli wykazać się odpowiednim majątkiem. Duże znaczenie miało również Generalne urządzenie Żydów z 17 kwietnia 1797 roku, dzielące Żydów na protegowanych, którzy musieli znać język niemiecki oraz posiadać określony majątek oraz tolerowanych¹⁸. Urządzenie ograniczało prawo Żydów do osiedlania się na wsi, a także nakazywało usunąć z państwa tych, którzy nie mogli dowieść swych uprawnień do mieszkania w mieście na terenie zaboru w czasie przyłączenia tej ziemi do Prus¹⁹. Analogiczne zasady obowiązywały we włączonym po 1815 roku do Prus Wielkim

¹⁶ Były to tzw. patenty tolerancyjne z lat 1784–1789 określające politykę rządu wobec Żydów: pociągnęły do służby wojskowej, zniosły niektóre ograniczenia dla Żydów w dziedzinie rzemiosła, przemysłu i handlu oraz w nabywaniu nieruchomości, A. Eisenbach, *Prawa obywatelskie...*, s. 243.

¹⁷ M. Fuks, Z. Hoffman, M. Horn, J. Tomaszewski, *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982, s. 32.

¹⁸ Tamże, s. 33.

¹⁹ M. Kośka, D. Lewandowska, *Materiały do dziejów Żydów na ziemiach polskich w XIX wieku w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 34.

Księstwie Poznańskim, poprzednio stanowiącym część Księstwa Warszawskiego. Dopiero Wiosna Ludów przyniosła równouprawnienie. W 1848 r. zniesiono różnice między kategoriami Żydów, a dwa lata później zrównano ich w prawach z pozostałymi grupami poddanych króla Prus.

Trochę inaczej sprawa wyglądała w na terenach Księstwa Warszawskiego. Zgodnie z konstytucją z 22 lipca 1807 r. oraz Kodeksem Cywilnym wprowadzonym w 1808 r. uznano wszystkich mieszkańców jako równych wobec prawa²⁰. Ustawy rozróżniały sferę praw politycznych i praw obywatelskich. Do tych pierwszych zaliczano czynne i bierne prawo wyborcze do sejmu, na urzędy samorządowe i sądowe oraz prawo piastowania urzędów. W sferze praw obywatelskich znajdowało się korzystanie z praw cywilnych, prawo do wolności, równości wobec prawa i sądów, wolności wyznania, dostępu do służby publicznej, prawa miejskiego, oświaty, prawo do swobodnego przemieszczania się i równego z innymi obciążenia fiskalnego²¹.

W 1808 roku król Fryderyk August podpisał dekret odbierający ludności wyznania mojżeszowego prawa wyborcze i drugi pozbawiający ją wszelkich praw politycznych. Formalnie było to zawieszenie na 10 lat²². Wkrótce nastąpiły dalsze ograniczenia dotyczące Żydów, uzależniając nadanie im pełni praw obywatelskich od asymilacji kulturalno-obyczajowej. Wokół kwestii żydowskiej rozwinęła się dyskusja, w której zarzucano Żydom m.in. sprzedawanie towarów złej jakości²³. Niewątpliwie uwidaczniało to interesy mieszczaństwa, obawiającego się konkurencji ze strony żydowskich kupców i rzemieślników.

Na Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. utworzono konstytucyjne Królestwo Polskie, którego królem został cesarz rosyjski. Jednak konstytucja przewidywała tylko równość obywateli, którzy są chrześcijanami, a nie Żydami²⁴. Tych ostatnich nie objął powszechny obowiązek

²⁰ W grudniu 1807 roku wydano przepisy uzupełniające do konstytucji, które dopuszczały ludność żydowską do pełni praw obywatelskich. A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia Żydów...*, s. 25.

²¹ M. Kośka, D. Lewandowska, dz. cyt., s. 34.

²² Wzorowano się tutaj na podobnym dokumencie z 1803 roku, dotyczącym Żydów zamieszkujących Alzację.

²³ Sz. Askenazy, *Ze spraw żydowskich w dobie kongresowej*, „Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce”, z. 1, Warszawa 1912, s. 4; I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 11–12.

²⁴ „Ludowi Izraelskiemu zachowane będą prawa cywilne, które już mają sobie zapewnione przez ustawy i urządzenia teraźniejsze; szczególne przepisy oznaczają warunki, pod którymi łatwo będzie starozakonnym uzyskać obszerniejsze uczestnictwo praw społecznych”, cyt. za M. Kośka, D. Lewandowska, dz. cyt., s. 34.

służby wojskowej, w zamian nałożono na nich specjalny podatek²⁵. Również w miastach ludność żydowska nie miała praw miejskich²⁶. Zachowano natomiast pewne formy samorządowe wśród ludności żydowskiej w postaci kahałów (gmin), które zostały przemianowane carskim ukazem z 20 grudnia 1821 r./1 stycznia 1822 r. na dozory bożnicze, a ich kompetencje ograniczono do spraw wyznaniowych i akcji charytatywnych. Rozporządzenia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych ustaliły stopniowo organizację gmin, które początkowo zwane były parafiami, później okręgami bożniczymi zarządzanymi przez dozory bożnicze. W 1830 roku parafie żydowskie zostały przemianowane na okręgi dozoru bożniczego²⁷.

Zmiany prawne mające na celu asymilację ludności żydowskiej dotyczyły kary za noszenie tradycyjnego stroju, wprowadzonej w 1824 roku²⁸. Rok później został powołany w Królestwie Polskim Komitet do Spraw Żydowskich zwany również Komitetem Starozakonnych. Jego obowiązkiem miała być analiza prawodawstwa obowiązującego wobec Żydów i przedstawienie w tej sprawie opinii i wniosków. Do pomocy komitetowi dano Izbę Doradczą, w skład której weszło kilku Żydów „oświeconych” i kilku ortodoksów. Swoje działania mieli rozpocząć od przeprowadzenia reformy ludności żydowskiej, czemu miało służyć m.in. założenie w 1826 roku Szkoły Rabinów w Warszawie i zastrzeżenie cenzury ksiąg religijnych²⁹. W 1837 roku car Mikołaj I rozwiązał Komitet Starozakonnych i zlecił Radzie Administracyjnej opracowanie nowego „urządzenia Żydów” na wzór ustawy rosyjskiej z 1835 roku³⁰.

W międzyczasie w społeczeństwie żydowskim zaczęły następować istotne zmiany: zaczęło kształtować się środowisko zamożnych przedsiębiorców oraz powstawała inteligencja (byli to przede wszystkim przedstawiciele wolnych zawodów: lekarze, nauczyciele, artyści,

²⁵ Sz. Askenazy, *Ze spraw żydowskich...*, s. 7.

²⁶ AGAD, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 18, s. 46.

²⁷ W zakres ich kompetencji znalazły się: sprawy duchowe, prowadzenie przytułków dla sierot i ubogich, pomoc finansowa szpitalom żydowskim, utrzymanie elementarnych szkół i cmentarzy żydowskich, repartycja i ściąganie podatku rekrutowego. A. Eisenbach, *Z dziejów ludności...*, s. 237.

²⁸ Z. Borzymińska, dz. cyt., s. 10; M. Kośka, *Obyczaje żydowskie w świetle prawa obowiązującego w XIX wieku w Królestwie Polskim*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 1. Żydowskie gminy wyznaniowe, red. J. Woronczak, Wrocław 1995, s. 18.

²⁹ Z. Borzymińska, dz. cyt., s. 10; N. Gąsiorowska, *Cenzura żydowska w Królestwie Kongresowym*, „Kwartalnik poświęcony badaniom przeszłości Żydów w Polsce”, Warszawa 1912, z. 2, s. 3; W. Jemielity, *Ośrodki religijne i ludność wyznania mojżeszowego we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, Łomża 2001, s. 31.

³⁰ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 265.

księgarze). Warstwy te utrzymywały kontakty z analogicznymi środowiskami polskimi, biorąc udział w życiu intelektualnym i politycznym. Ważną rzeczą było również stopniowe upodabnianie pod względem stroju, obyczaju czy języka oraz dążenie do uzyskania pełni praw obywatelskich.

Niestety powstanie listopadowe nie zmieniło prawnego położenia Żydów. Władze powstańcze nie zamierzały przeprowadzać reform w żadnej dziedzinie życia społecznego. Niemniej wśród Żydów warszawskich silne były dążenia do współdziałania w obronie wspólnej ojczyzny, toteż na początku 1831 roku dopuszczono do Gwardii Narodowej nieliczne, najbardziej zamożne grupy społeczności żydowskiej³¹.

Po klęsce powstania wytworzyła się nowa sytuacja dotycząca praw obywatelskich Żydów, które mimo iż były gwarantowane przez Statut Organiczny z 1832 roku, w rzeczywistości były martwą literą. Doprowadziło to do dalszego traktowania ludności żydowskiej jako osobnego stanu, któremu władze rządowe odmawiały nadania praw obywatelskich. Rozwój stosunków kapitalistycznych jak również wytworzenie się grupy burżuazji żydowskiej wywołały potrzebę skorygowania różnicy między pozycją społeczną tej grupy, a prawodawstwem.

Pierwsze prośby o zniesienie ograniczeń handlowych i prawa nabywania nieruchomości zaczęły napływać po uchwale Rady Administracyjnej z 5 kwietnia 1832 r. o udzielaniu pomocy tym grupom ludności żydowskiej, które poniosły straty w czasie powstania³². Wszyscy Żydzi, mimo iż powoływali się na lojalną postawę lub pomoc udzieloną władzom rosyjskim, spotkali się z odmową władz tłumaczącą, iż prawo miejskie udzielone jest samym chrześcijanom.

Zasadniczo Żydom proszącym o przyznanie praw obywatelskich dawano odpowiedź odmowną. Niektórym tylko osobom posiadającym znaczny potencjał gospodarczy i większe wpływy, władze udzielały pewnych przywilejów, traktując to jako namiastkę praw obywatelskich.

³¹ Chłopicki w odpowiedzi na memoriał przedstawicieli społeczności żydowskiej, zezwolił na wstąpienie do Gwardii Narodowej tym Żydom, którzy spełniali wymagania dekretu 16 III 1809 r.

³² AGAD, Protokoły Rady Administracyjnej, t. 38, s. 157.

1.2. Honorowe obywatelstwo

W latach czterdziestych powstały dwie instytucje prawne, przyznające dwa rodzaje przywilejów: poczesne obywatelstwo (przywilej tytułarny, dający posiadaczowi konkretne uprawnienia) oraz tzw. prawo obywatelstwa dla Żydów, czym określano przywileje będące wyłączeniem od obowiązujących wobec Żydów przepisów.

Poczesne obywatelstwo zostało ustanowione w Cesarstwie manifestem cara z 10 kwietnia 1832 roku. Ustawa ta wprowadziła dwa stopnie poczesnego obywatelstwa: osobiste i dziedziczne. W nadawaniu poczesnego obywatelstwa niektórym przedstawicielom ludności żydowskiej w Rosji, manifest kwietniowy przewidywał wiele ograniczeń, np. „Żydzi w tych guberniach, w których mieszkać jest im dozwolone, mogą być zaszczytzeni na mocy szczególnych najwyższych ukazów poczesnym obywatelstwem [...] za nadzwyczajne zasługi lub celujące postępy w naukach, sztukach, handlu lub przemyśle”³³. Również oddzielne prawo o Żydach z 13 kwietnia 1835 r. w Cesarstwie przewidywało, że Żydzi którzy ukończyli uniwersytet ze stopniem magistra oraz artyści z dyplomem Akademii Sztuk Pięknych, mogą ubiegać się o poczesne obywatelstwo osobiste, zaś Żydzi lekarze o poczesne obywatelstwo dziedziczne³⁴.

W następnych latach wydano uzupełniające przepisy odnośnie nadawania niektórym Żydom tego prawa. Najważniejsze z nich wiązały się ze staraniami o osadzenie Żydów na ich roli, co było uzależnione przez prawo np. od ilości osiedlonych Żydów na własnym gruncie³⁵.

W 1836 roku w Królestwie Polskim wprowadzono nową ustawę o szlacheństwie, co było powodem nie wprowadzenia prawa o poczesnym obywatelstwie na tym terenie³⁶. Nowy ukaz carski z 25 czerwca/7 lipca 1836 roku wprowadził w Królestwie podział szlacheństwa

³³ *Starania przedstawicieli burżuazji żydowskiej o przywilej poczesnego obywatela w Królestwie Polskim*, „Biuletyn ŻIH”, nr 34, 1960, s. 135.

³⁴ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności...*, s. 348.

³⁵ Art. 20 uchwały Rady Państwa z 5 III 1847 roku dotyczący kolonistów żydowskich w posiadłościach rządowych przewidywał, że właściciele dóbr, którzy własnym kosztem założą kolonie żydowskie otrzymają poczesne obywatelstwo: osobiste, jeśli osiedlą 25 rodzin, natomiast dziedziczne jeśli osiedlą 50 rodzin żydowskich.

³⁶ Do tego czasu obowiązywały w Królestwie przepisy z 5/7 VI 1817 r., w myśl których o szlacheństwo mógł się ubiegać każdy obywatel po 10 latach pracy w urzędzie lub na stanowisku nauczyciela szkół publicznych, poprzez awans wojskowy z żołnierza na oficera, lub jeśli przyczynił się do rozkwitu oświaty, przemysłu lub rolnictwa. AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. 3, s. 271.

na dziedziczne i na osobiste³⁷. Posiadanie prawda szlachectwa dawało posiadaczom realne przywileje, np. wolny dostęp do publicznej służby cywilnej, zwolnienie od osobistych podatków czy kar cielesnych, a we wsiach zwolnienie od kwaterunku, zmniejszenie okresu służby wojskowej. Prawo o szlachectwie odnosiło się jednak do pełnych obywateli. Żydzi zaś pozbawieni praw obywatelskich nie mogli tym samym z przywileju szlachectwa korzystać. Dlatego też władze Królestwa, mimo że nie wprowadziły w Królestwie instytucji poczesnego obywatelstwa, nadawały ten przywilej od 1840 roku, według wzorców carskich, nielicznym grupom burżuazji żydowskiej³⁸.

Polityka władz carskich w kwestii nadawania tytułu poczesnego obywatelstwa zmierzała do ograniczenia liczby osób obdarzonych tym przywilejem, uzasadniając to nadaniem tylko w ważnych wypadkach³⁹.

Po raz pierwszy przywilej dziedzicznego poczesnego obywatelstwa uzyskał Jakub Epstein, na podstawie ukazu cara z 16/28 kwietnia 1840 roku. Był on byłym oficerem wojsk polskich i prezesem Rady Szczegółowej szpitala żydowskiego w Warszawie. Wraz z przywilejem uzyskał zwolnienie od osobistych podatków, od służby wojskowej, kar cielesnych itd. Dwa lata później analogiczny przywilej otrzymał J.S. Rosen, bankier warszawski, a w następnych latach otrzymało ten sam przywilej zaledwie kilkanaście osób.

Tytuł poczesnego obywatelstwa w rzeczywistości nie dawał większych praw ani przywilejów. Jego posiadacz nie miał praw wyborczych do władz miejskich, ani prawa do nabywania dóbr ziemskich, posiadał za to możliwość uwolnienia się od niektórych ograniczeń⁴⁰.

Sprawa przyznania Żydom praw obywatelskich przybrała inny obrót z chwilą wprowadzenia w Królestwie na mocy ukazu z 12/24 września 1843 r. obowiązku służby

³⁷ Szlachectwo dziedziczne przysługiwało osobom, które je posiadały przed 1836 r., ubiegać się o nie mogli wyżsi oficerowie i urzędnicy państwowi. Szlachectwo osobiste zapewniono niektórym grupom bogatej burżuazji i inteligencji pochodzenia mieszczańskiego. Ukaz z 27 XI/9 XII 1839, AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. 24, s. 263; uchwały Rady Państwa z 5 I 1848 roku, AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. 20, s. 395.

³⁸ A. Eisenbach, *Z dziejów ludności...*, s. 312.

³⁹ Kryteria wobec kandydata ubiegającego się o przywilej poczesnego obywatelstwa: zasługi wobec władz rosyjskich lub dla kraju, służba wojskowa, działalność charytatywna i społeczna oraz na polu wydawniczym lub oświatowym; A. Wein, *Starania Żydów o uchYLENIE ograniczeń praw cywilnych w Królestwie*, „Biuletyn ŻIH”, nr 36, 1960, s. 50.

⁴⁰ A. Wein, *Starania Żydów...*, s. 51.

wojskowej dla Żydów⁴¹. Ludność żydowska, powołując się na ukaz cara zwalniający ich ze służby wojskowej tak długo, aż nie uzyskają pełni praw obywatelskich, żądała zmiany swego położenia⁴². Akcja ta nie dała żadnego konkretnego rezultatu.

Sytuacja zmieniła się w 1846 roku, kiedy na wniosek namiestnika Rada Administracyjna uchwałą z 24 kwietnia nadała Gustawowi Aszertowi z Warszawy prawo obywatelstwa. Zasadniczo nie różniło się ono od przywileju z 1843 roku. Dodano tylko, iż prawo nabywania dóbr nie przechodziło na potomstwo. Tak więc sformułowanie „prawo obywatelskie” oznaczało zawężenie uprawnień nadanych poprzednio i ściśle określonych w przywilejach z 1843 roku. W tym okresie prawo obywatelstwa w podanym wyżej rozumieniu było nadawane Żydom tylko jako osobisty przywilej.

Instytucja prawa obywatelskiego dla Żydów uległa wkrótce dalszym zmianom, gdyż obok przywileju osobistego powstało obywatelstwo dziedziczne na wzór dwóch form szlachectwa, a także poczesnego obywatelstwa. Kiedy na wniosek namiestnika Paskiewicza, car udzielił w 1850 roku dwóm Żydom „przywileju obywatelskich dziedzicznych praw podług przykładów jakie miały miejsce z rozciągnięciem takowych na dzieci”⁴³ okazało się, że władze nie umiały określić zakresu tak szerokich uprawnień, gdyż nikt wcześniej takiego przywileju nie otrzymał⁴⁴.

W następnych latach niektórzy żydowscy przedsiębiorcy i dzierżawcy ubiegali się o prawa obywatelskie lub o uwolnienie ich od niektórych ograniczeń. Niektórzy, nie mogąc uzyskać pełnych praw, przyjęli chrzest⁴⁵ automatycznie otrzymując prawo miejskie oraz zwolnienie od wszystkich ograniczeń i dodatkowych podatków ciążących na ludności żydowskiej.

Do debaty nad kwestią praw obywatelskich dla ludności żydowskiej doszło w związku z wizytą Mosera Montefiore w Rosji i Królestwie w maju 1846 roku, mającą na celu

⁴¹ Pobór Żydów odbywał się według ogólnych przepisów o zaciągu ludności do wojska. Oprócz wyłączenia Żydów służących chrześcijanom, prawo do zwolnienia od służby mieli rabini oraz Żydzi, którzy już przyjęli lub zgłosili chęć przyjęcia chrztu, AGAD, Dz. Pr. Kr. Pol., t. 33, s. 55.

⁴² Wiadomo, że przedstawiciele ludności żydowskiej w Królestwie wysłali w końcu 1843 roku delegację do Petersburga, która w złożonym tam memoriale domagała się, zgodnie z porozumieniem z 1817 r., równouprawnienia Żydów; „Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce”, 1912, s. 91.

⁴³ AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 349.

⁴⁴ We wszystkich dotychczasowych przywilejach ustanowiono warunek, że prawo posiadania dóbr nabytych spada i na potomków w linii prostej, lecz prawo nabywania jest tylko osobistym przywilejem.

⁴⁵ Np. Jan Epstein, według J. Szackiego w latach 1832–1855 przyjęło chrzest ok. 50 bankierów, przemysłowców i kupców żydowskich.

wyjednanie u władz zmiany położenia Żydów. Po powrocie do Londynu Montefiore przesłał ministrowi dóbr państwowych hr. Kisielewowi dwa obszerne memoriały, jeden o Żydach w Rosji, drugi o Żydach w Królestwie⁴⁶. Poruszono w nich kwestie ograniczeń w stosunku do Żydów w zakresie wykonywania rzemiosł, zamieszkiwania w miastach i wsiach, obowiązek płacenia specjalnych podatków i wnoszenia opłat, ograniczenia w zakresie osadnictwa rolniczego, a ponadto niedopuszczenia Żydów do urzędów publicznych, do świadczenia w sprawach karnych, czy niemożności awansowania żołnierzy żydowskich w wojsku⁴⁷. Minister sekretarz stanu Turkull, któremu władze carskie przekazały memoriał, przygotował obszerne uwagi i kilka wniosków, które następnie zostały przedstawione carowi.

Minister oficjalnie przyznał rację Montefiorowi, gdyż istotnie położenie Żydów w Królestwie Polskim było gorsze niż w Cesarstwie. Wysunął również kilka propozycji m.in. pełnego równouprawnienia Żydów w cechach, zamiany systemu specjalnych podatków, dopuszczenia Żydów do świadczenia w sprawach karnych, zezwolenia na przyjazd do stolicy, dopuszczenia ich do niektórych zakazanych zawodów, itd⁴⁸. We wszystkich tych sprawach komisje rządowe i poszczególne ich wydziały opowiedziały się za utrzymaniem sytuacji bez zmian, argumentując, że dopiero zmiana obyczajów i wyższy stopień cywilizacji uczyni ludność żydowską zdolną do uzyskania praw obywatelskich.

W 1856 roku przewodnictwo w petersburskim Komitecie Żydowskim, stanowiącym centralny organ opiniotwórczy w sprawach ludności żydowskiej dla Cesarstwa i Królestwa, objął hr. Bludow. Zgodnie z poleceniem cara Komitet miał zająć się rozpatrzeniem nowych projektów i zbadać możliwości unifikacji prawodawstwa wobec Żydów w Cesarstwie i Królestwie. Początkowo unifikacją zajęła się KRSW, lecz konieczność uwzględnienia przepisów wydanych przez inne resorty, skłoniły do utworzenia komitetu z przedstawicieli trzech komisji rządowych: spraw wewnętrznych, sprawiedliwości i skarbu.

⁴⁶ Mojżesz Montefiore (1784–1885), bankier, działacz społeczny w Anglii, przewodniczący Związku Gmin Żydowskich. Jego petycja w sprawie położenia ludności żydowskiej w Królestwie została wydrukowana w „Kwartalniku Poświęconym Badaniu Przeszłości Żydów w Polsce”, z. 1, 1912, s. 84–91.

⁴⁷ „Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce”, nr 1, 1912, s. 84–91; „Kurier Warszawski”, 27 V 1846.

⁴⁸ N. Gąsiorowska, dz. cyt., s. 21.

Do początku lipca 1858 roku komitet przygotował obszerne sprawozdanie i przegląd najważniejszych postanowień obowiązujących wobec Żydów w Królestwie⁴⁹. W oparciu o te materiały KRSW złożyła Radzie Administracyjnej 7/19 października 1858 roku sprawozdanie, w którym uzasadniała konieczność utrzymania wszystkich istniejących ograniczeń w stosunku do Żydów, argumentując to szkodliwym wpływem Żydów na mieszkańców Królestwa Polskiego oraz dobrem dla samych Żydów⁵⁰. Ponadto KRSW zaleciła, aby w przyszłości nie udzielano „prawa obywatelstwa”, lecz ograniczono się tylko do nadania niektórym Żydom przywileju poczesnego obywatelstwa⁵¹.

Tak więc sytuacja ludności żydowskiej nie uległa żadnej zmianie. W 1859 roku większość Komitetu odrzuciła postępowe projekty. W odpowiedzi minister sekretarz stanu Tymowski w końcu 1859 roku wystąpił z nowym projektem. Sugerował, aby przyjmując zasadę równouprawnienia, znieść wszelkie ograniczenie w dziedzinie zamieszkania, z wyjątkiem pasa granicznego i pozwolić Żydom mieszkać na terenie całego kraju a także przyznać im prawo do piastowania urzędów państwowych i komunalnych oraz do nabywania nieruchomości⁵².

Kolejne kroki uczynił Aleksander Wielopolski, który przedłożył Radzie Stanu projekt ustawy, przyjęty w czerwcu 1861 roku, w myśl której starozakonni otrzymali czynne i bierne prawo wyborcze do miejskich i powiatowych rad samorządowych⁵³. Później Wielopolski zaproponował zniesienie ograniczeń w zakresie nabywania i dzierżawienia przez Żydów nieruchomości miejskich i ziemskich oraz zamieszkiwania w miastach i na wsi. Zachował jednak ograniczenia w zakresie handlu, rzemiosła, przemysłu i obciążeń podatkowych⁵⁴. Mimo to w listopadzie 1862 roku zapadła decyzja o zniesieniu od 1863 roku podatków: koszerne, biletowego i konsensowego⁵⁵.

⁴⁹ AGAD, KRSW, sygn. 6632, k. 26–80 sprawozdanie Komitetu.

⁵⁰ A. Szczypiorski, dz. cyt., s. 38.

⁵¹ Z wniosków proponowanych przez KRSW w 1858 r., na uwagę zasługują następujące:

- 1) przywilej nabywania dóbr ziemskich powinien być udzielany tym Żydom, którzy posiadają prawo poczesnego obywatelstwa dziedzicznego,
- 2) na stałe zamieszkanie w Warszawie zezwolić tym tylko Żydom, którzy ukończyli wyższy lub średni zakład naukowy, AGAD, KRSW, sygn. 6632, k. 163.

⁵² A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 416; I. Schiper, *Ludność żydowska...*, s. 14.

⁵³ M. Berg, *Zapiski o polskich spiskach i powstaniach*, t. 2, Warszawa 1906, s. 112–113.

⁵⁴ N. Gąsiorowska, dz. cyt., s. 8–12.

⁵⁵ M. Kośka, D. Lewandowska, dz. cyt., s. 35.

Poprzez planowane reformy liczone odizolować Żydów od ruchu rewolucyjnego⁵⁶. Główną przyczynę stanowiła wówczas aktywność polityczna określonych grup społeczności żydowskiej oraz ich solidarność z polskim ruchem patriotycznym. Projekt Wielopolskiego jednak nie zadowolił ludności żydowskiej, o czym świadczyła niejednolita postawa względem programu reform.

Mimo różnych prób reform i chęci porozumienia ze strony władz carskich, całkowite i bezwarunkowe równouprawnienie Żydów dopiero zadeklarował w swojej odezwie z czerwca 1863 roku powstańczy Rząd Narodowy, a deklarację tą umocniła odezwa „Do braci Polaków wyznania mojżeszowego”⁵⁷.

Sytuacja rewolucyjna, wytworzona na początku 1861 roku, przekreśliła wszelkie projekty reform, co doprowadziło do starań nie tylko rządu Królestwa, ale również wszystkich stronnictw politycznych o pozyskanie ludności żydowskiej dla swoich celów politycznych. Znalazło to wyraz w projektach władz Królestwa oraz w programach stronnictw politycznych w kwestii żydowskiej. Dopiero wydarzenia lat 1861–1863 pokazały jak daleko posunęły się procesy integracyjne między społeczeństwem chrześcijańskim i żydowskim. Kwestie te jednak będą dokładniej poruszane w następnych rozdziałach.

⁵⁶ Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967, s. 139.

⁵⁷ Odezwa Rządu Narodowego do Żydów z 22 VI 1863 roku.

Rozdział II

Polityka caratu wobec Żydów w latach 1856–1860

2.1. Reformy a sytuacja w Królestwie

Początek panowania Aleksandra II rozpoczął nowy okres w zmianach sytuacji Żydów. Przegrana Rosji w wojnie krymskiej sprawiła, że różne warstwy społeczne zaczęły domagać się reform prowadzących do zmiany ich sytuacji. W odpowiedzi władze złagodziły cenzurę, zaczęto zwalniać więźniów politycznych, przyznano więcej swobody młodzieży uniwersyteckiej. Ożywiła się również publicystyka, jak również różnego rodzaju dyskusje dotyczące społeczeństwa⁵⁸. Tendencje władz carskich znalazły wyraz przede wszystkim w projektach niektórych ministrów i gubernatorów w Cesarstwie⁵⁹.

Już w 1856 roku wiadomym było, iż prace Komitetu nie dały spodziewanego rezultatu. Przeszkodą stały się liczne sprzeczności w prawie, które uniemożliwiały integrację Żydów z innymi grupami ludności⁶⁰. Mimo to carat zaczął szukać poparcia dla swej polityki m.in. wśród burżuazji, popierając przy tym również burżuazję żydowską w jej dążeniach emancypacyjnych⁶¹.

Na uwagę zasługuje raport generał-gubernatora Aleksandra Strogonowa z 22 stycznia 1858 roku, w którym opowiedział się za całkowitym równouprawnieniem Żydów, powołując się przy tym na proces emancypacji Żydów na zachodzie Europy⁶². Również minister finansów Piotr Brok w projekcie wniesionym do Komitetu na wiosnę 1858 roku żądał anulowania wszystkich przepisów, które ograniczają działalność gospodarczą Żydów. Tłumaczył to tym, iż zniesienie ograniczeń leży w interesie handlu i przemysłu Cesarstwa. Dlatego też

⁵⁸ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, Warszawa 1972, s. 242.

⁵⁹ Sz. Askenazy, *Ze spraw żydowskich...*, z. 1, s. 11.

⁶⁰ W 1852 r. wprowadzono w Cesarstwie podział ludności żydowskiej na 4 klasy, w zależności od stanu majątkowego. Komitet do Spraw Żydowskich już w 1841 r. uchwalił podział Żydów na „użytecznych i nieużytecznych”. Do pierwszej kategorii zaliczano głównie kupców, właścicieli nieruchomości i cechowych rzemieślników, większość zatem ludności żydowskiej uznano za „nieużyteczną”. Ci ostatni mieli być powoływani do służby wojskowej w stosunku trzykrotnie wyższym niż pierwsza kategoria. Z powinności rekruckiej wyłączono kategorię pierwszą.

⁶¹ Sz. Askenazy, *Ze spraw żydowskich...*, z. 2, s. 3–7.

⁶² A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 245.

postulował, aby grupom ludności żydowskiej, zajmującej się handlem zezwolić na zamieszkanie poza „strefą osiedlenia”⁶³.

W tym czasie w krajach Europy Zachodniej rozwinęła się kampania prasowa krytykującą politykę caratu wobec różnych grup ludności. Dość mocno zaniepokoiło to władze rosyjskie⁶⁴, dlatego car polecił Błudowowi przyspieszyć unifikację przepisów prawnych, co z kolei zmusiło rząd Królestwa do nowej dyskusji nad położeniem Żydów.

W marcu 1858 r., w związku z żądaniem Błudowa, rząd Królestwa zajął się ponownie kwestią żydowską. Memorialy do władz centralnych wniosły w latach 1856–1858 również indywidualne osoby i delegacje, postulując zniesienie ograniczeń prawa osiedlania się.

Od początku XIX wieku stałym argumentem władz rządowych przeciwko równouprawnieniu Żydów, czy zniesieniu niektórych ograniczeń, był pogląd, iż ludność ta znajduje się na niskim poziomie cywilizacyjnym, jest nieoświecona, a jej działalność gospodarcza szkodliwa. W latach pięćdziesiątych pojawił się nowy argument: liczebny wzrost ludności żydowskiej w miastach zagrażał krajowi, dlatego też aspekt demograficzny zaczął dominować w dyskusjach⁶⁵. Ponadto przed powstaniem styczniowym również prasa zaczęła poruszać demograficzny aspekt kwestii żydowskiej. Np. w 1857 roku „Gazeta Warszawska” przedrukowała niektóre dane o wzroście ludności żydowskiej⁶⁶. Również w raportach KRSW oraz w uchwałach Rady Administracyjnej z 1858 roku i lat następnych wyrażano obawy przed wzrostem ludności żydowskiej⁶⁷. W odpowiedzi na zaistniałą sytuację przedstawiciele gminy żydowskiej w Warszawie wnieśli 10/22 marca 1858 roku protest do dyrektora Komisji Spraw Wewnętrznych⁶⁸, który został odrzucony, gdyż redagowanie artykułów prasowych o Żydach nie było zakazane przez prawo.

Kampania prasowa stanowiła początek walki politycznej, jaka rozpoczęła się w 1859 roku⁶⁹. Wojna ta została nazwana przez niektórych nieszczęśliwą wojną domową⁷⁰, czy wojną żydowską. Jak bardzo były napięte stosunki żydowsko polskie dobrze obrazuje pewien

⁶³ Komitet do Spraw Żydowskich, po rozpatrzeniu projektu Broka na posiedzeniu w maju 1858 r., przesłał go carowi, który napisał na marginesie, aby minister finansów w przyszłości nie używał takich słów.

⁶⁴ A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna...*, s. 310–314.

⁶⁵ A. Szczypiorski, dz. cyt., s. 16–18.

⁶⁶ „Gazeta Warszawska”, nr: 295, 301, 315, 331, Warszawa 1857.

⁶⁷ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 263.

⁶⁸ AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 341–343.

⁶⁹ N. Gąsiorowska, dz. cyt., s. 18.

⁷⁰ N. Żmichowska, *Listy*, t. 2, Wrocław 1960, s. 131.

incydent incydent, który w szybkim czasie został wykorzystany przez przeciwników równouprawnienia.

Incydent zaczął się od występu w Warszawie utalentowanego skrzypka żydowskiego Reicherta. Na jego koncert przybyli tłumnie żydowscy melomani, natomiast na występie nie było prawie zupełnie polskich słuchaczy⁷¹. Wkrótce po tym koncercie wystąpiły w Warszawie dwie Czeszki przy prawie pustej sali, czego przyczyną był niezbyt wysoki poziom artystek. Mimo to, konserwatywna część inteligencji polskiej poczuła się mocno dotknięta tym faktem, wykorzystując to do swojej nagonki przeciwko Żydom⁷². W artykule poświęconym koncertowi redaktorzy „Gazety Warszawskiej” ostro zaatakowali kręgi burżuazji i inteligencji żydowskiej, uznając ich nieobecność na koncercie za dowód braku poczucia obywatelskiego⁷³. W odpowiedzi grupa inteligencji żydowskiej wystosowała 16 stycznia 1859 roku do redaktora „Gazety Warszawskiej” list protestacyjny⁷⁴, oskarżając gazetę o nienawiść do Żydów i lekceważenie wszystkich krajowców tego wyznania. Sprawa została zakończona wyrokiem sądu skazującym autorów listu protestacyjnego, a dzięki publikacji w innych gazetach sprawa nabrała rozgłosu w kraju i za granicą⁷⁵.

Zainteresowanie prasy kwestią żydowską sprawiło, że w grudniu 1857 roku ponowiono prośbę o zezwolenie na wydawanie tygodnika „Izraelita” w języku polskim i hebrajskim. Jego zadaniem miało być informowanie Żydów o wszelkich zarządzeniach władz oraz projektach ustaw wobec tej ludności. Wydawanie gazety przeznaczonej dla ludności żydowskiej miało pozytywnie wpłynąć na reformę obyczajów Żydów, a tym samym na proces ich zbliżenia do ludności Królestwa⁷⁶. Projekt gazety żydowskiej przesłano dwóm członkom Komitetu Cenzury dla wydawnictw żydowskich, którzy mieli przygotować opinię. Obaj jednak zajęli sprzeczne stanowiska i w efekcie zakazano wydawania czasopisma⁷⁷, stwierdzono bowiem, że nic nie stoi na przeszkodzie, by Żydzi publikowali swoje artykuły w prasie polskiej⁷⁸. W kwietniu 1859 roku Słonimski zwrócił się bezpośrednio do ministra oświaty w Petersburgu o zezwolenie na wydawanie czasopisma w

⁷¹ M. Fuks, dz. cyt., s. 44.

⁷² K. Bartoszewicz, *Wojna żydowska...*, s. 14–20; W. Gielżyński, *Początki prasy codziennej w Królestwie Polskim*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. 7, Łódź 1958, s. 64–65; N. Gąsiorowska, dz. cyt., s. 20.

⁷³ A. Babicki, *Żydzi w Polsce...*; „Demokrata Polski”, 31 VII 1858.

⁷⁴ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 272.

⁷⁵ A. Kraushar, *Kartki z pamiętnika Alkara*, t. 2, Kraków 1913, s. 16–17.

⁷⁶ J. Szacki, *Walka wokół projektowanych czasopism dla Żydów w Polsce*, „Yivo-Bleter”, t. 6, nr 1, Wilno 1934, s. 72.

⁷⁷ S.B. Weinryb, *Z dziejów prasy polsko-żydowskiej*, „Yivo-Bleter”, t.1, nr 1–2, Wilno 1931, s. 74–75.

⁷⁸ J. Szacki, dz. cyt., s. 79.

języku hebrajskim. Memorial ten przesłano do Warszawy, gdzie znów udzielono odmownej odpowiedzi. Dopiero w innej sytuacji politycznej, po ukazaniu się tygodnika „Jutrzenka”⁷⁹ w języku polskim, Słonimski uzyskał w końcu 1861 roku zezwolenie na wydawanie takiego czasopisma⁸⁰.

2.2. Próba ujednolicenia praw

Nowa sytuacja polityczna sprzyjająca reformom, oraz nacisk prasy zagranicznej sprawiły, iż coraz bardziej domagano się ujednolicenia przepisów wobec Żydów. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom, na początku 1858 r. przedstawiono wszystkie dokumenty dyrektorom komisji rządowych z poleceniem przygotowania wykazu przepisów z uwagami co do ich użyteczności⁸¹. Dość szybko okazało się jednak, że istnieją trudności, m.in. proceduralne w zebraniu żadanego materiału, gdyż należało przejrzeć wszystkie przepisy obowiązujące od oraz obecne położenie Żydów w Królestwie Polskim, ich dążenia i potrzeby⁸². W celu przyspieszenia prac w marcu 1858 roku utworzono nowy komitet z przedstawicieli KRSW, KRPiS i KRS, którego zdaniem było ujednolicenie praw żydowskich⁸³.

Do października 1858 r. komisja przygotowała raport, w którym przedstawiała różnice prawne między Cesarstwem i Królestwem wobec Żydów wraz z uzasadnieniem, dlaczego poszczególne przepisy z Cesarstwa nie mogą być wprowadzone w Królestwie. Wiele miejsca w swym raporcie komitet poświęcił dynamice rozwoju ludności żydowskiej w kraju. Przyczyną ogromnej koncentracji Żydów w miastach komitet upatrywał w niezajmowaniu się przez Żydów rolnictwem. Rzekomo było to źródłem odrębności Żydów, co w efekcie miało stanowić zagrożenie dla Królestwa i jego chrześcijańskich mieszkańców, którzy przy dynamicznym przyroście ludności żydowskiej stanowiliby w niedługim czasie mniejszość.

⁷⁹ Pierwszy numer wydawanego w języku polskim „Tygodnika dla Izraelitów Polskich–Jutrzenka”, ukazał się 5 VII 1861 r. Przerwa w wydawaniu periodyku dla Żydów w Warszawie (wcześniej ukazywał się „Dostrzegacz Nadwiślański” w latach 1823–1824) trwała 37 lat. W tym okresie jedynie na przełomie 1830/1831 r., w czasie powstania listopadowego, zaczął ukazywać się tygodnik „Izraelita Polski” (wydano tylko 16 numerów).

⁸⁰ J. Szacki, *Dzieje Żydów w Warszawie*, t. 2, Nowy Jork 1948, s. 253.

⁸¹ AGAD, KRSW, sygn. 6632, k. 1, pismo sekretarza stanu przy Radzie Administracyjnej z 29 I/10 II 1858 r.

⁸² AGAD, KRSW, sygn. 6632, k. 317.

⁸³ Już w marcu uzgodniono skład tego komitetu, do którego weszli: dyrektor Wydziału Administracji Ogólnej Łukasz Biernacki, naczelnik Wydziału Dochodów Niestających Maciej Muszyński oraz radca stanu Józef Wosiński; A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 289.

W ten oto sposób uzasadniono konieczność utrzymania restrykcji w wielu dziedzinach życia wobec Żydów. Komitet uznał również za potrzebne podkreślić, iż brak integracji Żydów z ludnością chrześcijańską może kryć groźbę buntu. Mimo to nie widziano potrzeby wprowadzenia zmian w obowiązującym prawodawstwie. Ciekawą rzeczą jest stwierdzenie komitetu, iż ludność żydowska korzysta z pełnej opieki prawa, a istniejące ograniczenia zwrócone są do prostego i fanatycznego tłumu. W efekcie końcowym władze rządowe nie wprowadziły do 1862 roku żadnych zmian w istniejącym prawodawstwie, które mogłoby ulżyć położeniu ludności żydowskiej⁸⁴. Oznaczało to zachowanie wszystkich ograniczeń sprzed pół wieku.

Niezależnie od prac komisji, przedstawiciele społeczności żydowskiej składali memorialy, domagając się pilnego uregulowania problemu osiedlania się Żydów w miastach i poboru podatku koszerne. Wbrew niektórym sugestiom rząd Królestwa uznał u schyłku 1858 r., że dotychczasowe ograniczenia w dziedzinie osiedlania się Żydów nie mogą ulec zmianie w żadnej kategorii miast, ani w pasie granicznym, ani w dobrach górniczych⁸⁵. Wniesiono wprawdzie propozycję rozszerzenia rewirów w niektórych miastach, co dyktował głównie zły stan sanitarny tych miast oraz potrzeby polityki budowlanej. Proponowano też przyznanie większych praw w tej dziedzinie niektórym oświeconym grupom burżuazji⁸⁶, uprawnień takich udzielano jednak tylko sporadycznie.

Jeśli chodzi o sprawy fiskalne, to rząd utrzymał podatek od mięsa koszerne, zalecił jedynie, aby Komisja Skarbu starała się zamienić podatek koszerne na inny bardziej odpowiedni. Tym samym odrzucono wniosek, aby dochody z tego podatku zostały przekazane gminom na utrzymanie żydowskich zakładów szkolnych i dobroczynnych⁸⁷. Komisja Skarbu odrzuciła wszystkie wnioski już w grudniu 1856 roku odkładając decyzję w tej materii do czasu uregulowania innych podatków w kraju. W końcu 1858 roku powtórzono tę konkluzję. Wprawdzie w międzyczasie nastąpiło zreformowanie podatku gruntowego, jednakże do końca 1862 roku podatek koszerne nadal pobierano na rzecz skarbu. Utrzymano również w mocy inne restrykcje gospodarcze. W zasadzie nie

⁸⁴ Tamże, s. 295.

⁸⁵ A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna...*, s. 254–259.

⁸⁶ Rzecznik KRSW proponował: „Niechby z każdą prerogatywą, wynoszącą Żyda nad sferę prawami krajowymi dlań zakreśloną, jako to: prawo obywatelstwa poczesnego, kupna dóbr ziemskich, nabywania posesyj miejskich, swobodnego trudnienia się procederami, mieszkania przy ulicach egzymowanych, był połączony warunek posiadania patentu z ukończonych nauk realnych”. AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 334.

⁸⁷ 3/15 VIII 1856 r. Mathias Rosen wniósł memorial, prosząc o przekazanie funduszów z podatku koszerne do dyspozycji gmin żydowskich, AGAD, KRSW, sygn. 6600, k. 203–204.

przyjmowano żydowskich kupców do zgromadzeń kupieckich ani rzemieślników do cechów. Obostrzono przepisy o nabywaniu dóbr ziemskich i nieruchomości miejskich przez Żydów. W końcu 1858 roku KRSW domagała się, aby przywileju nabywania dóbr udzielano w przyszłości tylko małej grupie, posiadającej już poczesne obywatelstwo dziedziczne, co znacznie zahamowałoby proces osadnictwa rolniczego Żydów.

Ponadto władze Królestwa proponowały zwiększenie liczby żydowskich szkół elementarnych. Uważały, że nie zniesienie ograniczeń i ogromnych ciężarów, lecz wzrost oświaty wśród ludności żydowskiej może zbliżyć ją do mieszkańców kraju. Ciężar utrzymania tych szkół miała ponosić głównie ludność żydowska.

Decyzja rządu Królestwa o zachowaniu w mocy wszystkich ograniczeń prawnych, jak również „wojna żydowska” z lat 1858–1859, wywołały głębokie niezadowolenie w społeczeństwie żydowskim. Natomiast w kraju i poza jego granicami zdawano sobie sprawę, że wydarzenia polityczne mogą zaważyć na dalszych losach Polski. Zaczęto przez to dążyć do pozyskania określonych kół burżuazji i inteligencji żydowskiej, gotowych poprzeć bądź włączyć się do ruchu patriotycznego. W ramach tych dążeń powstał plan wydawania liberalnej gazety w Warszawie. Taką miała być „Gazeta Codzienna”⁸⁸, propagująca pojednanie stanów, a także wspierająca ideę równouprawnienia Żydów. Dziennik ten w niedługim czasie stał się organem liberalnej burżuazji, popierającym po części politykę Wielopolskiego⁸⁹.

2.3. Postawa inteligencji żydowskiej i stronnictw politycznych

Proces kształtowania się inteligencji żydowskiej przypadł na lata czterdzieste i pięćdziesiąte. Rekrutowała się ona głównie z bogatego i średniego mieszczaństwa. Posyłali oni swoich synów do szkół publicznych, do gimnazjów, a następnie na wyższe uczelnie w kraju i za granicą, aby zdobyli wykształcenie i kwalifikacje, które by pozwoliły im osiągnąć odpowiednią pozycję życiową⁹⁰. W tej grupie byli nauczyciele i absolwenci Szkoły Rabinów,

⁸⁸ Gazeta została przemianowana w 1861 roku na „Gazetę polską”.

⁸⁹ Kraszewski w artykule z 3 IV 1861 r. określił główne zadanie dziennika jako „moralne równouprawnienie stanów, wyznań, klas społecznych i powołanie do jednakowych praw obywatelstwa wszystkiego, co z łona ziemi naszej wyszło i z piersi jej ssalo życie [...]. Tak pojmujemy na szerokich podstawach ludowych, na szerokiej osnowie równoobywatelstwa przyszłość kraju naszego i podniesienie jego moralnie [...]”, cyt. za: W. Danek, *Publicystyka Józefa Ignacego Kraszewskiego w latach 1859–1872*, Wrocław 1957, s. 38.

⁹⁰ B. Dybowski, *Przed pół wiekiem*, „Biblioteka Warszawska”, t. 2, Warszawa 1911, s. 66.

studenci i absolwenci Szkoły Agronomicznej na Marymoncie⁹¹, byli również absolwenci Akademii Medyko-Chirurgicznej oraz Szkoły Sztuk Pięknych. W skład inteligencji wchodziło również lekarze, nauczyciele, artyści, literaci, księgarze, wydawcy oraz urzędnicy prywatni. Część z nich od lat zajmowała się działalnością charytatywną i społeczną; byli mecenasami sztuki, nauki i gospodarzami salonów literackich. Dużą rolę odgrywali kaznodzieje zreformowanych synagog warszawskich⁹². Cała ta grupa była nieliczna, gdyż polityka władz rządowych wobec Żydów utrudniała młodzieży dopływ do zawodów inteligenckich, a wykształconych już na wyższych uczelniach pozbawiła uprawnień przysługujących młodzieży polskiej lub innych narodowości. Istotne zmiany nastąpiły dopiero po równouprawnieniu Żydów⁹³.

Pod wpływem przemian społecznych i politycznych w Królestwie, asymilacja Żydów dokonywała się na różne sposoby. Przede wszystkim była to asymilacja kulturalna, organizowano wtedy odrębne synagogi, w których odbywały się zreformowane modły i obrzędy, odstąpiono od dawnej tradycji, zmieniano ubiór⁹⁴ i wychowanie dzieci⁹⁵. Stopniowo miejsce języka niemieckiego, używanego w tym środowisku, zajął język polski⁹⁶. Prowadziło to do angażowania się w aktualne sprawy Polski. Natomiast kontakt z młodzieżą polską w gimnazjach i na uczelniach, zainteresowanie problemami społeczeństwa polskiego sprzyjały asymilacji towarzyskiej. W konsekwencji inteligencja żydowska zajęła się nie tylko sprawą emancypacji Żydów, lecz włączyła się także do walki o

⁹¹ J. Szacki, *Polityka oświatowa...*, s. 217–218.

⁹² Warto wspomnieć ortodoksyjnego rabina z Warszawy Beera Meiselsa, który czynnie popierał dążenia niepodległościowe. Od momentu osiedlenia się w Warszawie, rozszerzył zakres nauczania historii i języka polskiego w elementarnych szkołach żydowskich; F. Kupfer, *Ber Meisel i jego udział w walkach wyzwoleniczych narodu polskiego*, Warszawa 1953, s. 35–38.

⁹³ A. Szczypiorski, dz. cyt., s. 41.

⁹⁴ „Za ubiór starozakonny, którego używanie jest zabronione, uważane być ma: Co do płci męskiej: jedwabne, prunelowe, długie kapoty, pasy nad biodrami, czapki futrzane, tak zwane krymki i jarmulki, tudzież inne bez daszków, wyłącznego żydowskiego kroju, spodnie krótkie, trzewiki, zapuszczanie bród i pejsów. Co do płci żeńskiej: turbany, bindy, suknie kroju żydowskiego, pantofle kolorowe itp. odróżniające ubiory i ozdoby.”, pismo komisji do wszystkich rządów gubernialnych i do warszawskiego magistratu z 4/16 XII 1845 r., cyt. za: Z. Borzymińska, dz. cyt., s. 24.

⁹⁵ M. Kośka, dz. cyt., s. 26.

⁹⁶ Od końca XVIII w. imigrowali Żydzi niemieccy, będący najczęściej zwolennikami oświecenia żydowskiego. Manifestowali swą odrębność kulturową od reszty społeczności. Ich atrybutami były zwykle krótkie okrycia, golone brody i strzyżone pejsy. Mówili najczęściej po niemiecku zamiast w jidysz, uważając, iż ten drugi jest jedynie językiem pospółstwa. Z. Borzymińska, dz. cyt., s. 9.

reformy społeczne i niezawisłość narodową. Stało się tak dlatego, gdyż grupa ta była bezpośrednio zainteresowana likwidacją feudalizmu, zniesieniem barier stanowych i pańszczyzny chłopów. W niektórych przypadkach proces ten doprowadził do zerwania ze społecznością żydowską i przyjęcia chrztu⁹⁷.

W owym czasie powstawały w Warszawie wśród inteligencji różne kółka. Organizowano je na wzór kółek studenckich w Kijowie, Moskwie i Petersburgu, głównie na wyższych uczelniach warszawskich. Należeli do nich studenci Szkoły Sztuk Pięknych, Szkoły Agronomicznej na Marymoncie, Akademii Medyko-Chirurgicznej, a także uczniowie gimnazjów, urzędnicy i rzemieślnicy. Młodzież uczestniczyła w tych zebraniach formalnie w celach samokształcenia, w rzeczywistości czytano tam nielegalną literaturę, dyskutowano o aktualnej kwestii włościańskiej, o oświacie, niepodległości, poruszano również sprawę równouprawnienia Żydów⁹⁸.

Niezależnie od udziału w kołach absolwenci i uczniowie Szkoły Rabinów, żydowscy studenci wyższych uczelni, a także młodzież starszych klas gimnazjalnych, utworzyli oddzielne kółko samokształceniowe⁹⁹. Koło to działało już w 1859 roku, jego członkowie zbierali się w mieszkaniu przemysłowca i mecenasa sztuki i kultury Henryka Toeplitza¹⁰⁰. Według Jakuba Szackiego w kółku brało udział ponad 50 studentów, urzędników towarzystw handlowych, oraz rzemieślnicy. Pod wpływem wydarzeń politycznych w kraju, szczególnie w latach 1861–1862, młodzież ta radykalizowała swoje poglądy. Prawie wszyscy brali udział w ruchu rewolucyjnym, część również w powstaniu, byli więzieni lub zesłani na Sybir.

Kryzys polityczny w monarchii Habsburskiej, widoczna przemiana Austrii w kierunku przyznania większych praw i swobód grupom ludności, pozbawionym tych praw, budziły jednak nowe nadzieje. Wiele spodziewano się również po zapowiedzi liberalnych reform w Cesarstwie¹⁰¹ i zniesienia ograniczeń wobec Żydów. Prowadzono również działalność uświadamiającą również wśród żydowskich pracowników przedsiębiorstw handlowych i

⁹⁷ P. Wróbel, *Migracje Żydów Polskich. Próba syntezy*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 1–2, 1998, s. 25–30.

⁹⁸ F. Kupfer, dz. cyt., s. 35.

⁹⁹ Wspomnienia Paprockiego opublikował J. Szacki, *Polityka oświatowa...*, s. 247–250.

¹⁰⁰ S. Kowalska–Glikman, *Ludność żydowska Warszawy w połowie XIX wieku w świetle akt stanu cywilnego*, „Biuletyn ŻIH”, nr 2, 1981, s. 14.

¹⁰¹ A. Kraushar, *Kartki z pamiętnika...*, t. 2, Kraków 1913, s. 20.

przemysłowych, zrzeszonych w bractwie subiektów handlowych¹⁰². Były to początki szerszego ruchu społecznego. Cała ta społeczność przechodziła w latach 1857–1861 głębokie przemiany, szczególnie zaś burżuazja i inteligencja.

Proces społecznej emancypacji Żydów w Królestwie Polskim dokonywał się w latach narastającej walki o polityczną niezawisłość, co sprawiło, że asymilacja inteligencji żydowskiej była wyjątkowo głęboka. Aktywność polityczna tej grupy nie zrodziła się nagle, lecz była rezultatem długotrwałego procesu, którego rezultaty ujawniły się w rewolucyjnej sytuacji, wywołując podziw i uznanie polskich stronnictw politycznych w kraju i na emigracji¹⁰³. Przejawem czynnego zaangażowania się tej grupy, a także wyrazem jej dążeń integracyjnych mogą być sformułowane wówczas postulaty oraz opracowane projekty. Otóż na początku 1860 r. Mathias Rosen wraz z grupą osób opracował projekt statutu Towarzystwa Zachęty dla Żydów w Królestwie Polskim, w którym ich dążenia zostały ujęte w formy organizacyjne. Celem towarzystwa było zachęcanie i ułatwianie Żydom zajmowania się rolnictwem, rzemiosłem i przemysłem, pomoc w wyzwolaniu czeladników i uczniów, wspieranie osób zajmujących się nauką i sztuką¹⁰⁴. Do utworzenia towarzystwa jednak nie doszło.

Wiadomość o staraniach założenia towarzystwa wywołała przychylność w obu pozostałych zaborach. „Czas”, „Dziennik Poznański”, „Przegląd Rzeczy Polskich” żywo interesowały się towarzystwem, informując o mającej powstać instytucji, streszczały jej statut, podawały szczegóły o władzach i funduszach¹⁰⁵. Nawet „Wiadomości Polskie”, organ Hotelu Lambert, wyraziły poparcie dla idei założenia towarzystwa i skrytykowały negatywny stosunek Towarzystwa Rolniczego do tej sprawy¹⁰⁶, w wydanej przez siebie broszurze poświęconej sprawie żydowskiej.

¹⁰² Skierowano do nich specjalną odezwę w języku polskim „Praca, wiedza, postęp”, w której propagowano idee braterstwa ludności żydowskiej i polskiej; L. Marek, *Początki ruchu zawodowego wśród pracowników handlowych w Warszawie, 1856–1881*, „Biuletyn ŻIH”, nr 58, 1966, s. 89.

¹⁰³ I. Baranowski, *Pamiętniki (1840–1862)*, Poznań 1923, s. 142.

¹⁰⁴ Już w 1827 r. Izba Doradcza Komitetu Starozakonnych w Warszawie sugerowała założenie „Towarzystwa do zachęcenia młodych Izraelitów do sztuk i rzemiosł”, *Rzut oka na stan Izraelitów w Polsce*, Warszawa 1831, s. 51.

¹⁰⁵ „Czas”, 22 IV 1860; „Dziennik Poznański”, 3 V 1860; „Przegląd Rzeczy Polskich”, 15 V 1860.

¹⁰⁶ „Wiadomości Polskie”, 5 V 1860, s. 59–60.

Rozdział III

Droga do równouprawnienia

3.1. Sugestie strony żydowskiej

U progu lat sześćdziesiątych sprawa żydowska splotła się z takimi kwestiami, jak uwłaszczenie chłopów, reforma administracyjna państwa i samorządu miejskiego oraz reforma szkolnictwa. Nie można wyjaśnić genezy równouprawnienia ludności żydowskiej bez przedstawienia działalności politycznej samych Żydów w owym okresie. Znaczna część ludności żydowskiej przystąpiła do ruchu narodowowyzwoleńczego i poparła walkę o reformy polityczne i społeczne kraju. Jedną z nich były wówczas manifestacje patriotyczne, organizowane od listopada 1860 r. do końca 1861 r. Ludność żydowska brała w nich żywy udział nawet wtedy, gdy miały charakter religijny idąc ramię w ramię z chrześcijanami.

27 lutego 1861 r. odbyła się na Placu Zamkowym wielka manifestacja, w czasie której doszło do starcia z wojskiem. W wyniku zbrojnej interwencji zginęło 5 osób¹⁰⁷. Ogłoszono żałobę, która stała się powszechna. Jej zewnętrzne oznaki były wyrazem protestu przeciw obcej przemocy i symbolem uczuć patriotycznych. Ludność żydowska, solidaryzując się ze społeczeństwem polskim, włożyła również żałobne stroje i organizowała religijne uroczystości żałobne. W pogrzebie 5 poległych, który odbył się 2 marca, brały udział niezliczone tłumy, reprezentujące wszystkie warstwy ludności. Liczny był udział Żydów, którzy przylączyli się do orszaku pogrzebowego¹⁰⁸. Szli studenci, rzemieślnicy z chorągwiami, duchowieństwo z rabinem Beerem Meiselsem¹⁰⁹. Obok kościołów również bożnice stały się miejscem masowych zgromadzeń politycznych, gdzie deklarowano braterstwo obu wyznań, wszystkich grup ludności w walce o reformę. Jednocześnie z nabożeństwami żałobnymi w kościołach, poświęconymi pamięci poległych 27 lutego 1861r., odbyło się 9 marca nabożeństwo w synagodze na Nalewkach, po którym Izaak Kramsztyk wygłosił kazanie. Mówił o miłości ojczyzny i ziemi macierzystej¹¹⁰, wzywał Żydów do zgody i jedności oraz do braterstwa z chrześcijańską ludnością: „Tam, gdzie czułe serca się pojmowały, gdzie miłość stadła jednoczyła, gdzie po raz pierwszy

¹⁰⁷ S. Kieniewicz, I. Miller, *Ruch rewolucyjny...*, Warszawa 1963, s. 14.

¹⁰⁸ S. Kieniewicz, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego w powstaniu styczniowym*, [w:] Powstanie styczniowe, t. 1, Warszawa 1963, s. 45.

¹⁰⁹ A. Kraushar, *Kartki z pamiętnika...*, t. 2, s. 26.

¹¹⁰ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 11–14.

usłyszeliśmy słodkie szczebiotanie wyrazów: ojciec, matka – tam bracia, tam jest ten kraj, który miłować winniśmy. Łączmy się więc w miłości dla kraju z resztą naszych współbraci innowierców, postępujmy za nimi na drodze oświaty i cywilizacji, na drodze nauki i tolerancji. Nieśmy cześć Bogu w świętej mowie praojców naszych, ale w życiu obywatelskim przywłaszczmy sobie mowę krajową. Starajmy się o usuwanie wszelkiej zapy, która rozdziela przez tyle wieków mieszkańców jednego kraju, dzieci jednej ziemi”. Nie tylko w Warszawie, ale i w innych miastach Królestwa ludność żydowska brała udział w manifestacjach patriotycznych¹¹¹. Podczas uroczystości żałobnych w Warszawie i innych miastach Żydzi przybywali do kościołów, chrześcijanie do synagog, gdzie zbierano datki na biednych i inne cele. Obok tych wzajemnych datków Żydzi ofiarowali monstrancje dla kościołów, Polacy zaś kandelabry dla synagog. Rozpoczęto także zakładanie nowych szkół dla młodzieży żydowskiej z polskim językiem wykładowym¹¹².

Po wypadkach lutowych w Warszawie przedstawiciele warszawskiego kupiectwa, duchowieństwa i wolnych zawodów utworzyli Delegację Miejską. Po raz pierwszy ludność żydowską dopuszczono do udziału w przedstawicielstwie miejskim¹¹³. Również w innych miastach Królestwa do delegacji wchodził Żydzi. Celem delegacji było rozładowanie rewolucyjnego napięcia, utrzymanie spokoju i porządku w miastach. Delegacja warszawska, utrzymująca kontakt z delegacjami prowincjonalnymi, znacznie poszerzyła swoje kompetencje: organizowała straż obywatelską, interweniowała u władz w sprawie aresztowanych podczas manifestacji, zabierała także głos w aktualnych sprawach. Delegacja zajęła się ponadto opracowywaniem projektu organizacji władz miejskich w Warszawie¹¹⁴.

W 1861 roku prawie w całym kraju zbierano podpisy pod różnymi adresami do cara. Ta forma petycji odpowiadała również grupom zamożnego i średniego mieszczaństwa żydowskiego. Ludność żydowska w Warszawie, sprzyjająca ruchowi patriotycznemu, od razu przyłączyła się do akcji, wysuwając postulat reform¹¹⁵.

¹¹¹ Tamże, s. 20–23; R. Bender, *Ludność żydowska na Lubelszczyźnie w akcji przedpowstaniowej 1861–1862*, Biuletyn ŻIH, nr 35, 1960; S. Kieniewicz, I. Miller, *Ruch rewolucyjny...*, Warszawa 1963, s. 19, 85.

¹¹² T. Lępkowski, *Polska- narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967, s. 324–325.

¹¹³ Delegacja Miejska, po uzupełnieniu jej składu, liczyła na początku marca 24 osoby, wśród nich 3 Żydów: Mathiasa Rosena, nadrabina Beera Meiselsa oraz Jakuba Natansona, A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 332.

¹¹⁴ I. Koberdowa, *Warszawska Rada Miejska w okresie 1861– 1863*, „Rocznik Warszawski”, t. 2, 1961, s. 105.

¹¹⁵ M. Berg, *Zapiski...*, t. 2, s. 12.

Akcja zbierania podpisów wciągnęła ludność żydowską do bieżących wydarzeń politycznych, inspirując ją do zajęcia czynnej postawy wobec ruchu patriotycznego. Wówczas przedstawiciele warszawskich Żydów wystosowali odezwy do całej ludności żydowskiej w Królestwie. Były one formą nie tylko informowania o wydarzeniach politycznych w stolicy, ale również zmierzały do ukształtowania opinii Żydów na prowincji w duchu prowadzonych akcji¹¹⁶.

Wobec wydarzeń w kraju, a zwłaszcza posunięć władz carskich, rozesłano w marcu nową odezwę do Żydów Królestwa¹¹⁷. Była ona wyrazem poparcia dla akcji kół patriotycznych. Wyjaśniono w niej, że Muchanow wydał okólnik przygotowujący wystąpienie chłopów przeciw dworom, i że został zdjęty z pełnionej funkcji. Zreferowano obszernie uchwałę Towarzystwa Rolniczego z 25 lutego 1861 roku o oczynszowaniu chłopów i wykupie czynszów, podkreślając, że również żydowscy członkowie Towarzystwa brali udział w tym zebraniu¹¹⁸. Odezwa stanowiła poparcie dla szlachty i jej stanowiska w kwestii chłopskiej. Tak Meisel jak i inni autorzy odezwy chcieli tej akcji nadać legalny charakter i w tym duchu apelowali do ludności żydowskiej. Zarzuty kierowali głównie przeciwko usuniętemu już Muchanowowi, aby ludność żydowska uwierzyła, że to za jego sprawą odmówiono jej praw i zachowano ograniczenia. Meisel, przedstawiciel średniej burżuazji żydowskiej, przyłączył się do walki o zrównanie stanów, o zniesienie dyskryminacji wyznaniowej, o zbliżenie Żydów do reszty społeczeństwa¹¹⁹. Był on również zainteresowany uwłaszczeniem chłopów oraz szybką i całkowitą likwidacją stosunków feudalnych.

Następstwem aktywności politycznej Żydów, ich postawy podczas manifestacji patriotycznych były dwie uchwały, które przyspieszyły ich równouprawnienie.

¹¹⁶ Znane są dwie takie odezwy, obie z marca 1861 roku, napisane w języku hebrajskim i polskim. Zniechęconej ludności żydowskiej, nieufnej i nieświadomionej, należało wyjaśnić nowo powstałą sytuację. Dlatego we wstępie odezwy była mowa o ciężkiej doli Żydów i o licznych upokarzających rozporządzeniach, wydawanych od 1831 r., o podatkach i o nie przyznaniu Żydom praw, mimo powołania ich do służby wojskowej. W dalszej części była mowa o nadziejach związanych z objęciem tronu przez Aleksandra II, o nieuwzględnionych memoriałach gminy warszawskiej z 1856–1858, o odpowiedzi Komisji Spraw Wewnętrznych na apel Błudowa, wzywający do rewizji dyskryminujących przepisów. Na końcu wzywano do solidaryzowania się z chrześcijanami. Obie odezwy zostały opublikowane. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 14–19, 26–29.

¹¹⁷ Tamże, s. 26–29, tekst odezwy z 25 III 1861 r.

¹¹⁸ R. Czepulis, *Mysł społeczna...*, s. 65.

¹¹⁹ F. Kupfer, dz. cyt., s. 43.

Pierwsza to postanowienie Zgromadzenia Kupców, znoszące na ogólnym zebraniu 17 marca 1861 r. na wniosek Ksawerego Szlenkiera oddzielne listy kupców chrześcijańskich i żydowskich, ustanawiające wspólną listę członków tej korporacji. Uchwałę tę przyjęto jednomyślnie w obecności około 180 członków „dla dania jawnego i głośnego objawu tolerancji dla wyznawców religii mojżeszowej, którzy dali objawy żywej sympatii dla sprawy ogólnej w ostatnich wypadkach kraju”¹²⁰. Urząd Starszych Zgromadzenia Kupców już następnego dnia przesłał Meiselsowi kopię tej uchwały wraz z listem, w którym podkreślono, iż jest ona objawem tolerancji i zrozumienia obecnej sytuacji politycznej, jak również jest ważnym krokiem na drodze zrównania w prawach ludności chrześcijańskiej jak i wyznania mojżeszowego¹²¹. W odpowiedzi Meisel, 20 marca, przesłał pismo, w którym informował, iż ten akt tolerancji i braterstwa świadczył, z jednej strony o postępie na drodze oświaty, moralnego wykształcenia i pojęcia dobra społecznego, a z drugiej strony był dowodem, że Żydzi zostali równouprawnieni w Zgromadzeniu Kupców¹²².

Również Zgromadzenie Rzemieślnicze w Warszawie przyjęło 20 marca analogiczną uchwałę o dopuszczeniu rzemieślników żydowskich do cechów. Przewodniczący zebrania, Józef Kwiatkowski, występując z tym wnioskiem podkreślił patriotyczną postawę ludności żydowskiej oraz wskazał na potrzebę solidarności, by wszyscy czuli się braćmi. Mimo deklaracji, przyjmowanie rzemieślników żydowskich do cechów natrafiło nadal na trudności i postanowienie Zgromadzenia Rzemieślniczego nie zostało wprowadzone w życie. Mimo to sama uchwała wywarła duże wrażenie w kraju. Dość żywo komentowała ją prasa krajowa i zagraniczna. Obie zaś uchwały, niezależnie od tego, jak były realizowane w praktyce, świadczyły o aprobachie mieszczaństwa polskiego dla głoszonej wówczas idei równouprawnienia Żydów. Wpłynęło to z kolei na wzmożenie aktywności politycznej Żydów w różnych miastach Królestwa.

Patriotyczna postawa ludności żydowskiej w Królestwie wywarła niemalże wpływ na Żydów w innych zaborach, którzy zaczęli demonstracyjnie mówić po polsku, śpiewać polskie pieśni patriotyczne i czcić polskich bohaterów. Analogiczne zachowanie można zauważyć u Żydów krakowskich¹²³ i wileńskich. W Wilnie żydowscy uczniowie szkół średnich zwrócili

¹²⁰ Cyt. za: A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 340.

¹²¹ „Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce”, z. 3, 1912, s. 185–188.

¹²² Faktycznie dopiero w drugiej połowie 1862 r., zgodnie z wydanym 5 VIII zarządzeniem, kupcy bez różnicy wyznania mogli należeć i brać udział we władzach Zgromadzenia Kupców. Tamże, s. 116.

¹²³ Wspomnienia Cecylii Stuckgold, A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 104–108.

się do słuchaczy Szkoły Rabinów, by przełożyli polski hymn narodowy na język hebrajski¹²⁴. Takie postępowanie zyskało sympatię polskich stronnictw politycznych, ale zwróciło również uwagę władz carskich i rządu Królestwa. Rozpoczęła się rywalizacja obu stron o zjednanie sobie ludności żydowskiej obietnicami równouprawnienia. Dlatego kwestia żydowska stała się sprawą szczególnej wagi.

W owym czasie stronnictwa polityczne nie miały jeszcze w kwestii żydowskiej sformułowanego programu, który by odpowiadał nowej sytuacji politycznej oraz interesom ludności żydowskiej. Nie ulegało wątpliwości, że przedstawiciele mieszczaństwa żydowskiego mogli bardziej stanowczo, niż dotychczas, domagać się całkowitego równouprawnienia. Mieli także poparcie niektórych grup społeczeństwa polskiego, zainteresowanych w likwidacji feudalnych przywilejów stanowych i przeprowadzeniu liberalnych reform¹²⁵.

3.2. Odpowiedź władz carskich

Władze carskie dążąc do uspokojenia sytuacji w kraju, poszły na pewne ustępstwa. Rzeczą oczywistą było, że rząd Królestwa, realizując program reform, będzie musiał uwzględnić postulaty równouprawnienia ludności żydowskiej.

Wtedy przed rozpoczęciem narad nad przygotowaniem projektów nowych ustaw, zabralo po raz pierwszy głos w kwestii żydowskiej Towarzystwo Rolnicze. Reprezentowało ono interesy ziemiaństwa i dążyło do przejęcia inicjatywy w dziedzinie ustawodawczej, przede wszystkim w zakresie reformy chłopskiej, ale również w kwestii żydowskiej. Według określenia Ludwika Górskiego, sami bez oczekiwania na prawo wyjątkowe, dobrowolnie dokonali reformy chłopskiej, aby tym sposobem zachowali w społeczeństwie stanowisko tradycji historycznej odpowiednie¹²⁶.

Podobną postawę przyjął Andrzej Zamoyski. Pod presją sytuacji, wobec zapowiedzianego przez rząd pełnego równouprawnienia, ziemiaństwo musiało zająć wyraźne stanowisko w

¹²⁴ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 344.

¹²⁵ Warto dodać, iż Delegacja Miejska, przygotowując w połowie marca 1861 r. projekty nowej organizacji władz miejskich, przyznawała Żydom prawa wyborcze. Działalność delegacji wprawdzie została ograniczona, zwłaszcza po przekształceniu jej 23 marca w Wydział Tymczasowy Obywatelski, lecz zasady równości Żydów wobec prawa, nie można już było pominąć w przygotowanych projektach.

¹²⁶ L. Górski, *Andrzej Zamoyski*, „Niwa”, t. 16, 1879, s. 14–15.

tej sprawie. 27 marca 1861 roku Towarzystwo Rolnicze rozesłało do wszystkich swych korespondentów¹²⁷ w całym kraju okólnik podpisany przez Andrzeja Zamoyskiego i Władysława Garbińskiego. Jest to dokument wyjaśniający stanowisko ziemiaństwa w kwestii praw ludności żydowskiej w Królestwie, odrzucający postulat całkowitego równouprawnienia Żydów. Uważano, iż Żydzi są elementem obcym pod względem pochodzenia i wyznania. Dlatego „gruntowe rozwiązanie kwestii żydowskiej musi też pozostać zdaniem rozlicznych badań oraz krajowego prawodawstwa, przy współdziałaniu zdrowej, oświeconej opinii”¹²⁸.

Okólnik został przyjęty z niepokojem w kraju i za granicą, gdyż mógł wpłynąć ujemnie na stosunek ludności żydowskiej do ruchu patriotycznego. Leopold Kronenberg, przedstawiciel grup burżuazji dążących do reform społecznych uznał okólnik za zamach na jedność narodową, zaś odmowę przyznania Żydom praw obywatelskich określił jako szlachecką fanaberię”. Również organ demokratycznej młodzieży na emigracji potępił okólnik Towarzystwa Rolniczego, nazywając go „czynem wstecznym już zupełnie, gdyż tak boleśnie zdziwił wszystkich dobrze myślących, rozdrażnił i wzburzył, i słusznie, nawet Żydów”¹²⁹.

Okólnik ten miał poważne następstwa. Żydowska młodzież inteligencka zaczęła odtąd sympatyzować z partią Czerwonych, gdyż tylko ona wypowiedziała się za radykalnymi reformami społecznymi, anulowaniem stanowych przywilejów i całkowitym równouprawnieniem wszystkich grup ludności¹³⁰. Bogate zaś mieszczaństwo żydowskie skłaniało się wprawdzie ku millenerom, których przywódca, Edward Jurgens, formułował wówczas swój program społeczny, lecz mogło też liczyć na poparcie Aleksandra Wielopolskiego, który objął kierownictwo dwóch resortów w rządzie: sprawiedliwości oraz wyznań i oświecenia¹³¹. Duchowi przywódcy burżuazji żydowskiej jak Rosen i Meisel dążyli do reform legalną drogą, popierając postulaty dopuszczenia burżuazji do udziału we władzach samorządowych, opowiadali się za reformą oświaty i uwłaszczeniem chłopów, domagali się równouprawnienia ludności żydowskiej. Mathias Rosen rozwijał w pierwszych

¹²⁷ Korespondenci ci, początkowo mianowani, później wybierani na zebraniach okręgowych, czuwali nad realizacją zarządzeń Towarzystwa Rolniczego i składali mu periodyczne relacje z sytuacji w terenie. R. Czepuliś, *Mysł społeczna...*, s. 14.

¹²⁸ AP Łódź, PZM II/34, p. 60, okólnik Towarzystwa Rolniczego z 27 III 1861 r.

¹²⁹ „Głos z Paryża i Genui”, z. 3, s. 18, korespondencja z Warszawy z 6 I 1862 r.

¹³⁰ W. Przyborowski, *Historia dwóch lat*, t. 2, Kraków 1893, s. 302.

¹³¹ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski*, t. 2, Kraków 1878, s. 33.

latach panowania Aleksandra II ożywioną działalność społeczną i charytatywną, wniósł memoriały do władz Królestwa, głównie w sprawie zniesienia specjalnych podatków, popierał także akcje zarządu gminy żydowskiej w Warszawie w latach 1856–1858¹³². Po okólniku stronnictwa ziemiańskiego Rosen postawił na Wielopolskiego, liczył bowiem, że w sprzyjającej sytuacji margrabia zrealizuje zapowiedzianą reformę. W drugiej połowie kwietnia 1861 roku Rosen zajął się opracowaniem społecznych i gospodarczych postulatów ludności żydowskiej. Niemalże wpływ na treść tych postulatów wywarło zaostrzenie sytuacji w kraju m.in. rozwiązanie Towarzystwa Rolniczego jak również poparcie przez młodzież żydowską partii Czerwonych, biorących udział w manifestacjach protestacyjnych.

Znany jest też udział młodzieży żydowskiej, wśród niej nauczycieli i uczniów Szkoły Rabinów, w demonstracyjnym pogrzebie sybiraka Ksawerego Stepnickiego dnia 8 maja 1861 roku¹³³. Z cmentarza katolickiego udano się wówczas na żydowski, aby tam złożyć hołd na grobie Antoniego Eisenbauma, byłego dyrektora Szkoły Rabinów, uchodzącego za symbol idei asymilacji i bratania się z Polakami. Zebrał się tam znaczny tłum ludności żydowskiej. Mówiono o bohaterstwie dwóch ludów, o miłości ojczyzny, śpiewano również pieśni patriotyczne¹³⁴, następnie ruszono na Plac Zamkowy, gdzie zbierały się już tłumy. Rząd wysłał wojsko, doszło wówczas do masakry ludności, w której zginęło ok. 100 osób¹³⁵.

W drugiej połowie kwietnia, gdy w Komisji Sprawiedliwości przygotowywano projekty nowych ustaw, Rosen skierował pismo do margrabiego Wielopolskiego, w którym zwracał uwagę na sprawy wymagające natychmiastowego uwzględnienia. Do pisma z 24 kwietnia została dołączona notatka, wyszczególniająca sprawy, które powinny być uwzględnione w przygotowywanym projekcie¹³⁶. Chodziło głównie o:

1. Dopuszczenie Żydów do wyborów municypalnych, do pełnienia funkcji starszych w zgromadzeniach kupieckich i rzemieślniczych, do stanowisk sędziów handlowych, radców bankowych.

¹³² A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 1861–1864*, t. I, Paryż 1868, s. 69; tenże, *Dzieje Delegacji Warszawskiej w 1861*, Lwów 1888, s. 184.

¹³³ A. Giller, *Historia powstania...*, t. 2, s. 180.

¹³⁴ W. Przyborowski, dz. cyt., t. 2, s. 331–332.

¹³⁵ S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu...*, s. 86; J. Szacki podaje na podstawie innych źródeł, że było ok. 200 poległych, w tym ponad 30 Żydów, *Dzieje Żydów...*, s. 217.

¹³⁶ T. Łepkowski, *Polska- narodziny...*, s. 27; B. Dybowski, *Przed pół wiekiem...*, Warszawa 1911, s. 76; H. Schmidt, *Rzut oka na nowy projekt bezwarunkowego równouprawnienia Żydów oraz odpowiedź na zarzuty, z którymi dzisiejsi ich obrońcy przeciw narodowi polskiemu występują*, Lwów 1859, s. 54.

2. Dopuszczenie Żydów posiadających odpowiednie kwalifikacje do stanowisk adwokatów, profesorów i nauczycieli wszystkich typów szkół, rejentów, aktorów, pisarzy, architektów, inżynierów.
3. Zezwolenie Żydom na zamieszkiwanie w całym kraju, na równi z ludnością chrześcijańską, zniesienie rewirów, a także średniowiecznych przywilejów wielu miast, oraz pozwolenie na uprawianie zawodów bez pobierania specjalnych opłat.
4. Zezwolenie na nabywanie nieruchomości w mieście i na wsi, gdyż w całej Europie dla kupna czegokolwiek najważniejsza jest zapłata, a nie wyznanie.
5. Natychmiastowe zniesienie wszelkich pobieranych od Żydów podatków konsensowych. W odniesieniu do podatku koszerne i biletowego Rosen proponował, by Komisja Przychodów i Skarbu oraz Urząd Muncypalny niezwłocznie zajęły się przygotowaniami do ich skasowania¹³⁷.

Te główne postulaty zmierzające do równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim wyrażały przede wszystkim dążenia burżuazji żydowskiej. Zakres owych żądań był jednak znacznie szerszy od postulatów wysuwanych w memoriałach zarówno Rosen, jak i Dozoru Bożniczego w Warszawie w latach 1856–1859. Odzwierciedlały one postawę polityczną części mieszczaństwa żydowskiego w okresie, gdy przygotowywano projekty nowych ustaw.

Wydarzenia polityczne kraju na wiosnę 1861 roku wywołały ogromne poruszenie wśród ludności żydowskiej. Znaczna jej część, zwłaszcza bogate mieszczaństwo oraz inteligencja, miała świadomość zachodzących przemian. Nie zamierzały one ograniczyć się do udziału w manifestacjach patriotycznych, lecz pragnęły czynnie uczestniczyć w ruchu wyzwoleniczym, w dyskusji nad programem reform, pragnęły zniesienia feudalnych przywilejów stanowych i całkowitego równouprawnienia¹³⁸. Grupa inteligencji żydowskiej rozpoczęła znów starania o wydawanie własnej gazety, za pośrednictwem której można było informować opinię publiczną o dążeniach społeczności żydowskiej, a także publicznie odpowiadać na różne ataki prasy i publicystyki. Usilne starania o wydawanie własnego czasopisma zostały w połowie 1861 roku uwieńczone sukcesem, gdyż od 5 lipca zaczął wychodzić w Warszawie, w języku polskim, tygodnik „Jutrzenka”, o czym była już mowa we wcześniejszym rozdziale. Ideologię grupy kierującej tym czasopismem sformułowano w

¹³⁷ Wkrótce Dozór Bożniczy w Warszawie, w memoriale z 9 maja 1861 roku do KRWRiOP, domagał się całkowitego zniesienia podatku biletowego. AGAD, KRSW 5756, k. 388.

¹³⁸ S. Kieniewicz, *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego...*, s. 13.

następujących słowach „Dążność jej będzie zachowawczą w kwestiach ściśle religijnych; uwzględniając zaś wymagania czasu i dobrobyt kraju od cywilizacji wszystkich bez różnicy mieszkańców zależny, „Jutrzenka” w kwestiach społecznych będzie miała dążność postępową”¹³⁹. W ogólnych sprawach politycznych i społecznych zbliżali się oni do millenerów, w praktyce popierali program Wielopolskiego. Czasopismo pragnęło rzetelnie informować opinię publiczną o sytuacji i życiu ludności żydowskiej. Żydzi stanowili 1/8 ogółu ludności kraju, a zupełnie nie byli znani swym współobywatelom innych wyznań, stąd wypaczone o nich wyobrażenie. Czasopismo pragnęło szerzyć oświatę i znajomość języka polskiego wśród Żydów, główny zaś swój cel upatrywało w propagandzie idei produktywizacji ludności żydowskiej¹⁴⁰.

Problematyka poruszana w „Jutrzence” była bardzo różnorodna. Występowano z różnymi postulatami, publikowano nowe projekty reformy szkolnej oraz organizacji gmin żydowskich, prowadzono polemikę z prasą i publicystyką krajową w kwestii żydowskiej, informowano o osadnictwie rolniczym Żydów w Królestwie. Bogato prezentował się dział literacki, publikujący tłumaczenia z języka hebrajskiego i recenzje¹⁴¹. Ukazały się tu pierwsze prace Aleksandra Kraushara z historii Żydów polskich, artykuły Ludwika Gumpłowicza o prawach Żydów w Polsce. Jest rzeczą niezmiernie charakterystyczną, że analogicznie jak w latach czterdziestych w literaturze emigracyjnej, tak obecnie w kraju sięgano do historii Żydów w Polsce. U podstaw tego zainteresowania było dążenie do wykazania, że ludność żydowska w dawnej Polsce korzystała z wielu praw¹⁴². Przy tej okazji wskazano na obywatelską i patriotyczną postawę Żydów polskich przez udział w walkach wyzwoleniczych. Ponadto chodziło o ukazanie historycznych źródeł aktualnej postawy Żydów wobec ruchu patriotycznego¹⁴³. Liberalny program tygodnika sprawił, że zyskał on

¹³⁹ „Jutrzenka”, 5 VII 1861 r.

¹⁴⁰ Postulat ten „Jutrzenka” sformułowała następująco: „Popieranie rozwoju sił produkcyjnych Izraelitów w naukach i sztukach, w handlu i przemyśle, w rękodzielach i rolnictwie, zapobiegając, by jedne w zupełnej bezczynności nie zmarniały, a drugie w bezpłodnej dla kraju i dla samych Izraelitów konkurencji wzajemnie się nie zubożniały; owszem, by wszystkie te różnorodne siły z największą ile można dla dobra ogółu korzyścią wyzyskiwanymi być mogły”. „Jutrzenka”, 5 VII 1861 r.

¹⁴¹ M. Fuks, dz. cyt., s. 43.

¹⁴² N. Gąsiorowska, *Cenzura żydowska...*, s. 24.

¹⁴³ J. Szacki, *Archivalia w pracach...*, s. 625.

szerokie poparcie ludności żydowskiej w kraju¹⁴⁴. Dozór Bożniczy w Warszawie łącznie z Beerem Meiselsem wysłał 21 października 1861 roku okólnik do zarządów wszystkich gmin żydowskich w Królestwie, w którym informując o celach i znaczeniu czasopisma zalecał udzielenie mu poparcia przez rozpowszechnianie i pozyskanie stałych prenumeratorów¹⁴⁵. „Jutrzenka” i jej ideologia zyskały na ogół uznanie w obozie Białych. Władze rządowe tolerowały ją do początku 1863 roku¹⁴⁶.

Integralną częścią ogólnego programu reform była reforma szkolna. Po raz pierwszy organizacja szkolnictwa miała objąć wszystkie grupy ludności kraju, a więc również młodzież żydowską, zgodnie z przyjmującym się poglądem, że wszystkie dzieci, bez różnicy stanu i wyznania, powinny uczęszczać do szkół¹⁴⁷. W maju 1861 roku rozpoczęto opracowywanie projektu ustawy o szkolnictwie. Zwrócono się wówczas do różnych osób, by złożyły swoje wnioski. Wszyscy oni zaliczali się do zwolenników laicyzacji wychowania i polonizacji szkół, nie było jednak między nimi, jak w całym społeczeństwie żydowskim, jednolitego stanowiska w sprawie zakresu wychowania młodzieży i nadzoru nad zakładami szkolnymi. W związku z reformą szkolną wypłynęły dwie istotne kwestie: 1. czy w wychowaniu szkolnym należy stosować dowolność, czy przymus; 2. czy dla młodzieży żydowskiej należy zorganizować oddzielne zakłady, czy dopuścić ją do szkół polskich¹⁴⁸.

Jakub Tugendhold był przeciwnikiem przymusu szkolnego, uważał, że wywoła to sprzeciw znacznej części społeczeństwa żydowskiego. Przymus był również nierealny, gdyż nie starczyłoby środków finansowych, ani nauczycieli, by otworzyć tak znaczną liczbę szkół dla młodzieży żydowskiej w wieku szkolnym. Dlatego domagał się uwzględnienia w programie nauczania języka hebrajskiego i niemieckiego¹⁴⁹. Wreszcie w swym memoriale bronił prawa gmin żydowskich do utrzymywania szkół elementarnych¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Warto tu odnotować głosy, które tłumaczyły, że wydawanie „Jutrzenki” świadczy o niższym stopniu kultury Żydów. Według nich Polacy, aczkolwiek wyznawcy różnych religii, nie powinni mieć oddzielnych czasopism; „Tygodnik Ilustrowany”, 1861, s. 152.

¹⁴⁵ M. Bałaban, *Historia projektu Szkoły Rabinów i nauki religii mojżeszowej na ziemiach polskich*. Lwów 1907, s. 55; F. Kupfer, dz. cyt., s. 32.

¹⁴⁶ S.B. Weinryb, *Z dziejów prasy...*, 1931, s. 78–79.

¹⁴⁷ *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700-1939*, red. A. Bilewicz i S. Walasek, Wrocław 1998, s. 17.

¹⁴⁸ Z. Borzymińska, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994, s. 34.

¹⁴⁹ J. Szacki, *Polityka oświatowa...*, s. 22–24.

¹⁵⁰ Tamże, s. 162.

Z kolei projekt Daniela Neufelda w kwestii reformy szkolnej opierał się na tych samych zasadach. Autor reprezentował spolonizowane grupy mieszczaństwa żydowskiego, które dążyły do zreformowania dotychczasowego systemu kształcenia młodzieży żydowskiej. Pragnął zachować wychowanie religijne, ale obok tego kształcić młodzież w naukach świeckich, również w szkołach religijnych obok języka hebrajskiego chciał uczyć języka polskiego. Postulował zakładanie osobnych szkół przez każdą grupę wyznaniową, a zatem i oddzielnych szkół dla młodzieży żydowskiej. Ich celem miało być przygotowanie przyszłych pokoleń do kształcenia się w szkołach ogólnych, razem z uczniami innych wyznań. Zgodnie z tym miały być założone żydowskie szkoły elementarne, męskie i żeńskie, oraz seminarium nauczycielskie. Wykształcenie średnie młodzież żydowska miała zdobywać w szkołach polskich. Ponadto szkoły wyznaniowe nie powinny podlegać bezpośredniej kontroli ogólnych władz edukacyjnych w kraju, gdyż oznaczałoby to zamach na samorząd gmin, dlatego sugerowano utworzenie dla szkół żydowskich Władzy Nadzorczej, której przewodniczący wchodziłby w skład Rady Wychowania. Szkoły elementarne powinny być utrzymywane przez gminy, zaś średnie oraz nauczyciele religii w szkołach polskich przez skarb publiczny¹⁵¹.

Z innych założeń i celów wychowawczych wychodził Izaak Kramsztyk. Swoje koncepcje pedagogiczne przedstawił w memoriale *O wychowaniu młodzieży izraelskiej w Królestwie Polskim*, przygotowanym również na polecenie Wielopolskiego. Dla uzasadnienia nowego kierunku wychowania Izaak w następujących słowach wyjaśnił przyczynę zacofania ludności żydowskiej: „Tyłowiekowe odosobnienie Izraelitów w naszym kraju spowodowało, iż ci, zamknięci w szczupłym obrębie działalności ducha, bez zetknięcia się ze światem zewnętrznym, skupieni sami w sobie, odcięci od teraźniejszości, przenieśli się do przeszłości swojej”¹⁵². Talmud pozostał dla Żydów jedyną i wyłączną nauką, normą życia, wskazówką postępowania. Dlatego Kramsztyk w swym projekcie żądał objęcia dzieci żydowskich przymusem szkolnym. Nie traktując szkół religijnych jako szkół ogólnokształcących, postulował, aby cała młodzież żydowska uczęszczała do szkół elementarnych. Wiedział, że spotka się to z opozycją ze strony rodziców, podchodzących do kwestii wyznania w sposób ortodoksyjny. Kramsztyk był raczej zwolennikiem szkoły polskiej. Językiem wykładowym powinien być bezwarunkowo język polski dla nauczania wszystkich przedmiotów, również religii mozaistycznej czy literatury hebrajskiej. Opowiadał się przeciw oddzielnym szkołom dla dzieci żydowskich. Tylko w

¹⁵¹ Tamże, s. 163, 258–262.

¹⁵² I. Kramsztyk, *Kazania*, dodatek, Kraków 1892, s. 321–330

gubernialnych miastach postulował założenie wyższych szkół dla młodzieży żydowskiej, na wzór warszawskiej Szkoły Rabinów, lecz już zreformowanej. Absolwenci tych szkół mogliby następnie przygotować się i wstąpić do Szkoły Głównej lub innych wyższych uczelni¹⁵³.

Od kilku lat toczyła się dyskusja nad charakterem Szkoły Rabinów. Zwolennicy reformy wychowania, nawet absolwenci i uczniowie tego zakładu, byli za jego zniesieniem. Uważano, że seminarium nauczycielskie powinno szkolić nauczycieli religii mojżeszowej i języka hebrajskiego dla szkół elementarnych i średnich. W tym też duchu opracowany został w 1861 roku projekt reformy Szkoły Rabinów¹⁵⁴. Ponadto w Warszawie zorganizowano prywatną szkołę rabinistyczną, w której absolwenci byłej Szkoły Rabinów, studiujący obecnie w Szkole Głównej historię, filologię lub filozofię, nauczali wieczorami przedmiotów rabinistycznych¹⁵⁵. W obliczu realizacji przez władze ukazu o zniesieniu ograniczeń wobec Żydów, doszło jesienią 1862 roku do kompromisu. „Jutrzenka” z 14 listopada 1862 roku informując o uchwale duchowieństwa żydowskiego w tej sprawie, pisała: „Z prawdziwą przyjemnością donosimy o zwycięstwie idei postępowych w Izraelu. Rabini nasi wszelkich odcieni religijnych, najwięcej wpływu na lud wywierający, zgodzili się między sobą jednomyślnie na użycie wszelkich środków moralnego nacisku w ich mocy będących”, aby skłonić do zaprowadzenia języka polskiego w szkołach religijnych¹⁵⁶.

Z reformą kwestii żydowskiej w Królestwie łączyła się reorganizacja gmin żydowskich. Władze niejednokrotnie domagały się zreformowania tej instytucji i ograniczenia jej kompetencji¹⁵⁷. Wielopolski był również przekonany, iż zarządy gmin żydowskich „nowym potrzebom i obecnym stosunkom mieszkańców wyznania mojżeszowego do całości kraju nie odpowiadają, sprzyjają we względzie prawodawstwa dążeniom odrębnym”¹⁵⁸. Dlatego pragnął przekształcić kahały w konsystorze.

Spośród grup żydowskich margrabiego poparły te grupy, które dążyły do emancypacji. Z tego właśnie grona wyszedł projekt reorganizacji kahalów. Już w 1861 roku Daniel

¹⁵³ S. Kowalska–Glikman, *Ludność żydowska Warszawy...*

¹⁵⁴ A. Sawicki, *Szkoła Rabinów*, „Miesięcznik Żydowski”, 1933, s. 273–274

¹⁵⁵ H. Nusbaum, *Szkice z życia Żydów w Warszawie od pierwszych śladów pobytu ich w tem mieście aż do chwili obecnej*, Warszawa 1881, s. 103.

¹⁵⁶ *Nadzieja postępu*, „Jutrzenka”, 14 XI 1862 r.

¹⁵⁷ W. Jemielity, *Ośrodki religijne...*, s. 56.

¹⁵⁸ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski*, t. 3, s. 439.

Neufeldt opracował projekt konsystorialnej organizacji żydowskiej¹⁵⁹. Wysunięto w nim postulat, aby wszyscy wyborcy do władz konsystoriatu znali język polski; był to również warunek przy angażowaniu duchownych¹⁶⁰. Wybuch powstania uniemożliwił jednak realizację tego projektu.

¹⁵⁹ Obszerną rozprawę *Urządzenie konsystorza żydowskiego w Polsce* opublikowano w „Jutrzence”, nr 33–52, 1862 r.,. W ostatnim numerze, z 26 XII 1862, znajduje się *Projekt do ustawy konsystorialnej dla Żydów*.

¹⁶⁰ Notatka z 11 VIII 1861 r. o powołaniu rabinów w gminach żydowskich: „W nowej organizacji konsystorialnej dla wyznania mojżeszowego, od wszystkich rabinów czy z kraju, czy z zagranicy powołanych, żądana być winna przede wszystkim dokładna znajomość języka polskiego, prowadzenia korespondencji urzędowych tak z władzami, jako też we własnym zakresie duchowego urzędu w tymże języku, używanie w naukach po synagogach tegoż języka, ograniczające hebrajski do samych tylko rytuałów czci bożej”, AP Kielce, AOM V/29.

Rozdział IV

Rządowe projekty a ludność żydowska

4.1. Projekt reformy Wielopolskiego

Kwestia żydowska, zwłaszcza przed powstaniem styczniowym, stała się obok sprawy chłopskiej, drugim aktualnym problemem społecznym, o wyraźnym zabarwieniu politycznym, o czym świadczą reformy wprowadzone w tym czasie.

Aleksander Wielopolski dążył do zaprzestania manifestacji politycznych, pragnąc jednocześnie wykorzystać sytuację polityczną do wymuszenia od zaborcy szerokiej autonomii dla Królestwa Polskiego¹⁶¹. Program margrabiego przewidywał zmiany ustrojowe oraz reformy społeczne. Wielopolski domagał się przywrócenia Rady Stanu, która by miała prawo przygotowywania projektów ustaw, połączenia resortów wyznań i oświaty oraz nadania im nazwy ministerstwa, utworzenia uniwersytetu w Warszawie, zmian w kodeksie karnym, wprowadzenia samorządu miejskiego oraz języka polskiego jak urzędowego. Z reform społecznych domagał się oczynszowania chłopów z urzędu i równouprawnienia Żydów¹⁶².

Aleksander Wielopolski inaczej niż Andrzej Zamoyski zapatrywał się na kwestię żydowską i drogę jej rozwiązania. Jeszcze przed powołaniem Delegacji Miejskiej poruszył tę sprawę w niektórych swych projektach adresów do cara. Już w projekcie adresu z 11 lutego 1861 roku zawierającego pewne postulaty urządzeń burżuazyjnych, jak oczynszowanie chłopów i reformę szkolnictwa, wysunął Wielopolski potrzebę przyznania praw ludności żydowskiej. „Pomimo zapewnionej tolerancji i równości, i wbrew duchowi prawa cywilnego, Żydzi nie przestają być celem osobnego, wyjątkowego prawodawstwa; urządzenia skarbowe i administracyjne, wzbraniając im transakcji i niektórych sposobów zarobkowania, tamują zaniecie się ich interesu z interesem kraju, będącego od wieków ich ojczyzną”¹⁶³. W tym

¹⁶¹ Kiedy w kwietniu ruch chłopski ogarnął niemal cały kraj, zażegnanie dalszego oporu chłopów było możliwe za cenę ustępstw. W tej sytuacji Wielopolski wystąpił z koncepcją tymczasowego rozwiązania, mianowicie uchylenia pańszczyzny przez ogólne oczynszowanie. Margrabia był przeciwny, podobnie jak ziemianie z Towarzystwa Rolniczego, pełnemu uwłaszczeniu.

¹⁶² F. Ramotowska, *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego*, [w:] *Wiek XIX, prace ofiarowane S. Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 315–316; J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968, s. 433.

¹⁶³ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski...*, s. 30.

duchu był również utrzymany adres Wielopolskiego z 6 marca 1861 roku, zawierający rozszerzony program reform administracyjnych i społecznych¹⁶⁴.

W traktowaniu kwestii żydowskiej Wielopolski wychodził przede wszystkim z założenia równości wszystkich grup ludności wobec prawa. Podkreślił to w przemówieniu do delegacji przedstawicieli zarządu warszawskiej gminy żydowskiej, na czele której stał Beer Meisel. Oświadczył wówczas, że jest zwolennikiem tolerancji i prawodawstwa cywilnego, które nie uznaje żadnych ustaw wyjątkowych i wyłączeń, że popiera dążenia ludności żydowskiej do uzyskania równouprawnienia, oczywiście na drodze legalnej¹⁶⁵. Deklaracja ta stanowiła swego rodzaju zapewnienie, że jako kierownik Wydziału Wyznań zniesie obowiązujące względem Żydów przepisy wyjątkowe.

Wkrótce potem, po wniesieniu do Rady Stanu projektu ustawy, Wielopolski szerzej przedstawił swój punkt widzenia. W *Wykładzie powodów* do nowego prawa, oceniając krytycznie prawodawstwo Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz wypowiedzi ówczesnych ministrów, usiłował ustalić przyczyny pozbawienia Żydów praw politycznych i cywilnych. Występował przeciwko poglądom, jakoby Żydzi uważali kraj w którym mieszkają, za tymczasowe miejsce pobytu, tłumacząc, że powodem izolacji Żydów stało się wyjątkowe prawodawstwo. Bezpodstawny był również drugi zarzut o szkodliwości Żydów i ich niskim moralnym stanie. Właśnie ograniczenie ich działalności gospodarczej, swobody osiedlania się, nałożenie na nich ogromnych ciężarów fiskalnych spowodowało nędzę wśród Żydów i stało się powodem dążenia do obejścia praw. Wielopolski nie podzielał więc poglądu, że dopiero poprawa moralnego stanu Żydów może im utorować drogę do równouprawnienia. Przeciwnie, uważał, że przyznanie Żydom równouprawnionych praw zmieni ich w dobrych obywateli kraju¹⁶⁶.

Należy wspomnieć również o politycznej stronie programu Wielopolskiego w kwestii żydowskiej. W ówczesnej sytuacji politycznej margrabia spodziewał się, iż przez zniesienie ograniczeń i obietnicę równouprawnienia Żydów pozyska tę ludność, a przez to odizoluje od ruchu rewolucyjnego. Warto wspomnieć, że w ówczesnej sytuacji rewolucyjnej władze carskie były również skłonne do pewnych ustępstw na rzecz ludności żydowskiej. Różne były również powody zainteresowania władz carskich kwestią żydowską. Główną

¹⁶⁴ Tamże, t. 1, s. 178; M. Berg, *Zapiski...*, t. 2, s. 69.

¹⁶⁵ Przemówienie wydrukowała „Jutrzenka”, nr 18, 1861 r.; M. Berg, *Zapiski*, t. 2, s. 112–113; W. Przyborowski, *Historia dwóch...*, s. 291; H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski...*, s. 79–80.

¹⁶⁶ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski...*, s. 32.

przyczynę stanowiła wówczas aktywność polityczna określonych grup społeczności żydowskiej i ich solidarność z polskim ruchem patriotycznym. Poczynania władz zmierzały do wywołania konfliktu między obiema grupami ludności lub do zneutralizowania Żydów¹⁶⁷.

Spodziewano się w związku z tym zmiany dotychczasowej postawy ludności żydowskiej, liczone zwłaszcza na zainteresowanie burżuazji żydowskiej wyborami i na udział w nich innych grup tej ludności, po raz pierwszy dopuszczonych do praw wyborczych¹⁶⁸. W rezultacie nastąpiłoby zaostrzenie stosunków między ludnością polską i żydowską. Tak więc carat traktował kwestię tą jako instrument polityczny, co jeszcze bardziej uwydatniło się później.

W tym względzie istniała zbieżność celów politycznych Wielopolskiego i władz carskich. Występowały jednak między nimi zasadnicze różnice w ujmowaniu innych aspektów tej kwestii.

Projekty Wielopolskiego charakteryzowało dążenie do stworzenia zapory na drodze do unifikacji ustrojowej Królestwa z Cesarstwem. Ponadto Wielopolski przyszłość kraju widział w rozwoju gospodarczym, doceniając potrzebę rozwoju mieszczaństwa. Uważał również, że Żydzi są zdolni ożywić gospodarkę kraju. Równouprawnienie miało przyspieszyć ich integrację z narodem polskim¹⁶⁹. Wielopolski, dążąc do zasymilowania Żydów, jedyną słuszną drogę do tego celu upatrywał w szkole polskiej i przymusie oświaty¹⁷⁰.

Podczas jednego z pobytów w Rosji, Wielopolski słyszał stwierdzenia, że Królestwo Polskie jest krajem zamieszkanym przez trzy narodowości: Polaków, Niemców i Żydów, i że w interesie Rosji leży, aby Niemcy i Żydzi otrzymali równe prawa, by uchronić ich przed polonizacją. Wychodząc z takich założeń, dygnitarze rosyjscy w Warszawie odrzucali

¹⁶⁷ Przykładem może być próba wykorzystania ludności żydowskiej do poparcia stanowiska szlachty w kwestii chłopskiej. Otóż kiedy w marcu 1861 r. nasilał się antyfeudalny ruch chłopów, którzy odmawiali pańszczyzny w dobrach ziemiańskich, z inspiracji sfer ziemiańskich, notable żydowscy, podobnie jak w 1848 r. rozesłali odezwę do Żydów wsi i małych miasteczek, mającą na celu uspokojenie chłopów. W odezwie tłumaczono, że ziemianie przystąpili już do oczyszczania i w tym duchu winni Żydzi oddziaływać na masy chłopskie. A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów...*, s. 480.

¹⁶⁸ A. Eisenbach, *Prawa obywatelskie...*, s. 213.

¹⁶⁹ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski...*, s. 310.

¹⁷⁰ J. Szacki, *Dzieje Żydów...*, t. 2, s. 52.

koncepcję asymilacji Żydów, gdyż w Królestwie oznaczała ona polonizację¹⁷¹. Walka tych dwóch orientacji rozegrała się dopiero później, do starcia doszło w listopadzie, podczas dyskusji nad projektem Wielopolskiego na ogólnym zebraniu Rady Stanu. Wiosną 1861 roku ze względów politycznych, obie orientacje były w zasadzie zgodne w kwestii rozszerzenia praw ludności żydowskiej. W tej sytuacji Wielopolski widział szanse realizacji swego projektu i jego akceptacji przez władze carskie.

Ustawa z czerwca 1861 roku przyznała ludności żydowskiej czynne i bierne prawo wyborcze do rad samorządowych, co w ówczesnych warunkach oznaczało zrównanie jej w prawach politycznych z innymi mieszkańcami kraju. Jeśli więc w tej dziedzinie nastąpiło już równouprawnienie, tym bardziej powinno się to było dokonać w dziedzinie praw cywilnych. Dlatego Wielopolski w projekcie ustawy i *Wykładzie powodów* zajął się dziedziną praw cywilnych¹⁷².

4.2. Projekt ukazu o prawach Żydów

Prawdopodobnie jeszcze przed ogłoszeniem ukazów z 5 czerwca 1861 roku o ordynacji wyborczej i kompetencji rad samorządowych zespół wyższych urzędników w Komisji Sprawiedliwości przystąpił do opracowania projektu nowej ustawy. Pierwszą kwestią, którą według prawodawcy należało uregulować, była możliwość nabywania przez Żydów dóbr ziemskich na własność. Jeszcze w okólniku z 13/25 maja 1861 roku Komisja Sprawiedliwości instruowała trybunały cywilne, że zakaz nabywania przez Żydów dóbr nieruchomych na pełną własność należy utrzymać do dalszej decyzji. Projekt nowego prawa, opracowany już po wydaniu ukazu z 4/16 maja o prawnym okupie pańszczyzny, zmienił tę zasadę. We wstępie do projektu tłumaczono, że po zamianie pańszczyzny na okup lub czynsz ustał główny powód tego zakazu, mianowicie niedopuszczenie Żydów do zwierzchnictwa nad chłopami. Wbrew temu stwierdzeniu możliwość nabywania dóbr ziemskich przez Żydów nie została w nowym projekcie rozstrzygnięta w duchu całkowitego równouprawnienia, lecz w duchu interesów ziemiaństwa. Wielopolski wprowadził zasadę wolności nabywania dóbr ziemskich¹⁷³, lecz zachował wiele

¹⁷¹ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 426.

¹⁷² S. Hirszhorn, *Historia Żydów...*, s. 68.

¹⁷³ Uchylił tym samym dekret z 19 listopada 1808 r.

dotychczasowych ograniczeń w ich nabywaniu, wyszczególnionych w przywilejach nadanych żydowskim właścicielom.

W nowym projekcie zachowano¹⁷⁴:

1. Zakaz nabywania przez Żydów dóbr w pasie granicznym.
2. Zakaz nabywania przez nich częściowych osad pańszczyźnianych podpadających pod ustawę z 1846 roku. Zakaz miał obowiązywać 10 lat. Przyjmowano, że do tego czasu pańszczyzna zostanie zamieniona na okup lub czynsz.
3. Zakaz zajmowania się przez Żydów produkcją oraz wyszynkiem trunków w nabytych dobrach, mimo że prawo propinacji łączyło się powszechnie z własnością dóbr ziemskich.
4. Zakaz sprawowania przez Żydów urzędu wójta gminy lub jego następcy. Miał obowiązywać również 10 lat. Wyboru i nominacji wójta lub jego zastępcy dokonywały władze rządowe spośród ludności chrześcijańskiej, koszty utrzymania wójta miał ponosić Żyd właściciel dóbr. Oznaczało to, że burżuazja żydowska, która uzyskała już czynne i bierne prawo wyborcze do rad samorządowych oraz dopuszczona została do pełnienia funkcji administracyjnych w miastach, będzie nadal pozbawiona udziału w organach władzy administracyjnej na wsi.
5. Prawo kolacji wszystkich beneficjentów kościelnych w dobrach należących do żydowskich właścicieli przysługiwać miało nadal wyłącznie władzom państwowym. Nie uwalniało to wcale właścicieli dóbr od obowiązku partycypowania w utrzymywaniu kościoła, cmentarza, plebanii.

Istotna zmiana nastąpiła w sprawie zastawu dóbr u Żydów, jako formy zabezpieczenia ich wierzytelności. Komisja Sprawiedliwości rozporządzeniem z 13/25 maja 1861 roku uchyliła swój reskrypt z 24 października/5 listopada 1857 roku o zakazie zastawu dóbr u Żydów, tłumacząc trybunałom cywilnym, że z zakazu kupna dóbr nie wynika zakaz brania ich w zastawę¹⁷⁵.

Drugim problemem, który wymagał natychmiastowego rozwiązania, była sprawa osiedlania się ludności żydowskiej. Projekt ustawy anulował dawne przywileje miast, znosił rewiry i

¹⁷⁴ A. Eisenbach, *Dobra ziemskie...*, s. 266–269.

¹⁷⁵ „Jutrzenka”, 5 VII 1861 r.

wszelkie przepisy ograniczające możliwość zamieszkiwania Żydów w miastach i wsiach, a także nabywania w nich nieruchomości. Wielopolski wychodził tu z założenia, że ograniczenia są sprzeczne z zasadą równości wobec prawa, mimo to zachował wszystkie ograniczenia w dziedzinie osiedlania się i nabywania nieruchomości w szerokim pasie granicznym, obejmującym ok. 1/5 powierzchni Królestwa¹⁷⁶.

Dalsze artykuły znosiły obowiązujące dotąd przepisy o nieprzyjmowaniu od Żydów świadectw przy spisywaniu aktów notarialnych lub stanu cywilnego oraz w sprawach kryminalnych przeciw chrześcijanom. Projekt ustawy zmienił także formę przysięgi dla Żydów w sądach¹⁷⁷. Zgodnie z ideą całkowitej asymilacji Żydów, Wielopolski wprowadził do swego projektu ustawy artykuł znoszący publiczną ważność wszelkich dokumentów pisanych w języku hebrajskim lub żydowskim. Tak więc nie tylko księgi, akta i korespondencja handlowa, ale również testamenty, umowy, zobowiązania i wszelkie inne akta pisane w tych językach lub w innym języku, lecz alfabetem żydowskim, miały być nieuznawane.

W nowej ustawie wiele istotnych rzeczy pominięto. Np. nie podjęto sprawy zniesienia obowiązujących ograniczeń w zakresie handlu, rzemiosła i przemysłu. Ponadto zachowano podatki specjalne, pobierane od ludności żydowskiej (koszerny, biletowy, konsensowy)¹⁷⁸. Gdy w maju 1861 roku zarząd gminy żydowskiej w Warszawie domagał się zniesienia opłaty biletowej, margrabia poparł tę akcję¹⁷⁹. Uznał również zasadę równości wobec prawa oraz wypowiedział się za dopuszczeniem Żydów, mających odpowiednie kwalifikacje, do sprawowania urzędów publicznych, np. rejentów, adwokatów, sędziów, itp. W projekcie ustawy kwestii tej nie uwzględniono, gdyż komisje rządowe miały dopiero przygotować wnioski w tej sprawie.

Z programem reform społecznych Wielopolskiego ściśle wiązała się reforma całego szkolnictwa. Ogólny projekt reform, opracowany na zlecenie dyrektora Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zakładał, że nauka jest prawem i obowiązkiem

¹⁷⁶ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 430.

¹⁷⁷ Dotychczasowa forma obowiązywała od 1505 r. Nowa przysięga opierała się na wzorach rosyjskich z lat 1855 i 1859, została sformułowana w porozumieniu z kompetentnymi duchownymi Żydów.

¹⁷⁸ A. Eisenbach, *Prawa obywatelskie...*, s. 215.

¹⁷⁹ W piśmie do KRSW z 31 VII 1861 r. Wielopolski stwierdził, że „utrzymanie nadal opłaty biletowej odpowiada prawu cywilnemu, a tym bardziej powszechnej tolerancji, skutkiem tego KRSWiOP nie jest w możliwości odmówić przychylnego za żądaniem Dozoru Bożniczego wstawienia się”, AGAD, KRSW, 5756, k. 388.

wszystkich obywateli, a szkoły są polskie. Przymus szkolny i polskość szkoły były głównymi cechami tej reformy. Szkoła miała być nie tylko polska, ale i polonizująca, gdyż właśnie przez szkołę miała się dokonać asymilacja społeczeństwa. Te względy zdecydowały, że Wielopolski przyjął projekt Izaaka Kramsztyka, zredagowany w duchu całkowitej polonizacji wychowania młodzieży żydowskiej. Projekt ten został następnie opublikowany, a Korzeniowski włączył główne sugestie Kramsztyka do projektu reformy szkolnictwa¹⁸⁰.

Oceniając projekt Wielopolskiego, należy stwierdzić, że nie stanowił on radykalnego programu rozwiązania kwestii żydowskiej. Wiadomo, że margrabia nie był też za pełnym uwłaszczeniem. Jego reforma czynszowa, leżąca w interesie wielkiej i średniej własności ziemskiej, stanowiła kompromis, rozszerzający na cały kraj zasadę sporadycznych regulacji czynszowych w dobrach skarbowych i prywatnych. Kompromisem był też projekt dotyczący kwestii żydowskiej. Ani w projekcie, ani w *Wykładzie powodów* nie sformulowano zasady równouprawnienia Żydów, deklarowanej i przyjętej później przez Powstańczy Rząd Narodowy. Wielopolski chciał jedynie rozszerzyć uprawnienia tej grupy ludności Królestwa i poprawić jej sytuację. Zakres proponowanych przez Wielopolskiego reform znalazł również wyraz w samej nazwie projektu, która brzmiała: Projekt do ukazu o uprawnieniu Żydów w Królestwie Polskim lub O używaniu praw cywilnych przez Żydów¹⁸¹.

4.3. Postawa Żydów wobec propozycji rządu

Projekt Wielopolskiego nie zadowolił ludności żydowskiej. Negatywnie ustosunkowała się do niego przede wszystkim żydowska młodzież radykalna. Również kręgi bogatego mieszczaństwa, które przedstawiły Wielopolskiemu postulaty społeczności żydowskiej, były zawiedzione projektem. Grupy te dążyły do równouprawnienia i wierzyły, że obecnie polskie stronnictwa poprą ich dążenia. Również nie solidaryzowały się z poglądami margrabiego na temat roli Żydów w kraju. W listopadzie pisano w „Jutrzence”, że „Żydzi na nieszczęście dotąd jeszcze stanowią stan handlujący, stan średni, lubo najgorętszym

¹⁸⁰ „Jutrzenka”, nr: 24, 55, 1861 r.; D. Neufeldt, *Projekt do ustawy wychowania młodzieży wyznania mojżeszowego*, „Jutrzenka”, nr 1, 1863 r. Warto wspomnieć, że Wielopolski, organizując Szkołę Główną, zamierzał utworzyć katedrę języka hebrajskiego i historii Żydów.

¹⁸¹ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 428.

życzeniem naszym jest, aby ta stanowa ich odrębność równie prędko znikła, jak w całym świecie narodowego ich odosobnienia śladu już nie masz”¹⁸².

Inne były powody niezadowolenia konserwatywnych grup ludności żydowskiej. Z wyjątkiem Beera Meiselsa i jego zwolenników sprzeciwiały się one udziałowi Żydów w manifestacjach o charakterze politycznym i zwalczały łączenie się z ruchem rewolucyjnym.¹⁸³

W tym okresie mieszczaństwo żydowskie nie zajmowało jednolitej postawy względem programu reform. Świadczy to o rozwarstwieniu społecznym Żydów, o różnym stopniu emancypacji i zainteresowania sytuacją w kraju. Na przebieg dyskusji nad projektem oddziaływało wiele czynników. Niemalże wpływ wywarły wydarzenia polityczne, jakie miały miejsce w kraju od lata 1861 roku, postawa ludności żydowskiej oraz presja opinii publicznej na stery rządowe.

W czerwcu 1861 roku do Warszawy nadeszła wiadomość o śmierci Joachima Lelewela, a wkrótce potem o śmierci księcia Adama Czartoryskiego. Mimo zakazu Wielopolskiego odprawiania publicznych nabożeństw żałobnych, uczczono pamięć obu zmarłych. Nabożeństwa odprawiano również w synagogach, wielu Polaków brało udział w tych nabożeństwach, zaś w kościołach byli obecni Żydzi. Szczególny charakter miały uroczystości żałobne ku czci Lelewela. W rocznicę unii lubelskiej jednocześnie odbywały się nabożeństwa w kościołach i w synagogach. Młodzież żydowska wydała specjalną odezwę nawołującą do masowego udziału w tych obchodach. W odezwie podkreślono, że Żydzi powinni „dać przykład bratniego połączenia się. Jak owa unia była świadkiem zbratania się dwóch narodów, oby taki obchód jej uroczysty był nową rękojmią trwałego naszego z rodakami pojednania i dalszej wspólnej pracy narodowej”¹⁸⁴.

Władze rządowe zaniepokoiły się manifestacjami patriotycznymi, gdyż nabierały one coraz wyraźniejszych akcentów społecznych. Mogły się stać groźne, zwłaszcza, że towarzyszyły rozwijającemu się antyfeudalnemu ruchowi chłopskiemu. Społeczna radykalizacja ruchu patriotycznego zaniepokoiła również millenerów i związaną nimi burżuazję, co wpłynęło na złagodzenie tarć między burżuazją a ziemiaństwem. Wspólnie usiłowały one opanować ruch patriotyczny i zahamować jego dalszy rozwój. Z pomocą przyszło duchowieństwo. „Strażnica” w pierwszym numerze ogłosiła *Odezwę duchowieństwa stolicy do braci Polaków w całej*

¹⁸² *Potrzeba dyskusji o kwestii żydowskiej*, „Jutrzenka”, 26 VII 1861 r.

¹⁸³ M. Bałaban, *Duchowieństwo żydowskie w okresie powstania 1863*, „Głos Gminy Żydowskiej”, nr 1, Warszawa 1938, s. 4–8.

¹⁸⁴ Przedruk odezwy, A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 33.

Polsce, w której nawoływano do zjednoczenia stanów¹⁸⁵. Również arcybiskup Fijałkowski wydał wówczas okólnik do duchowieństwa, nakazując mu przemawianie do chłopów w duchu zgody, jedności i zaufania do właścicieli. Ponadto „Strażnica” przestrzegała przed manifestacjami, tłumacząc, że stanowią one przeszkodę w pracy nad jednością działania wszystkich klas narodu. Wzywano do zaprzestania manifestacji, gdyż mogłyby stać się przyczyną wybuchu prowokacji¹⁸⁶.

Analogiczną sytuację można było zaobserwować wśród społeczności żydowskiej. Z okazji żydowskiego Nowego Roku rabin Beer Meisel wygłosił 8 września 1861 roku kazanie, w którym zwracał uwagę na konieczność utrzymania więzów braterstwa z ludnością polską¹⁸⁷. Ponadto rabin nawoływał rodziców, aby zwracali baczniejszą uwagę na młodzież. „Również rzemieślnicy i gospodarze powinni bacznie zwrócić oko na czeladź i posługaczy, ażeby nie wybierali się tłumnie na spacer, lecz ażeby odpowiednio uroczystości świąt w domu przyjemnie i przyzwoicie się bawili”. W ten sposób Meisels skorzystał z okazji, aby potępić ortodoksyjną młodzież żydowską za napady na sklepy żydowskie otwarte podczas świąt¹⁸⁸.

W tym czasie rozpoczęły się wybory do rad powiatowych i miejskich. W myśl ukazu z 24 maja/5 czerwca 1861 roku, określającego sposób powoływania, organizację i zakres działalności tych rad, czynne prawo wyborcze zastrzeżono dla osób płci męskiej powyżej 25 lat, znających język polski w piśmie i mowie. Ordynacja wyborcza głosiła, że stan i wyznanie nie wpływają na czynne ani na bierne prawo, ustanawiała za to wysoki cenzus majątkowy, zgodnie z którym prawo głosu do rad powiatowych uzyskali właściciele nieruchomości, dzierżawcy oraz wielcy kupcy i przedsiębiorcy. Bierne prawo wyborcze przyznano tym samym kategoriom osób w wieku od lat 30, lecz mającym znacznie wyższy cenzus wykształcenia i majątkowy oraz płacącym wyższe podatki¹⁸⁹. Analogicznie przedstawiały się przepisy o czynnym i biernym prawie wyborczym do rad miejskich, inne

¹⁸⁵ „Strażnica”, 1 VIII 1861 r.; „Przegląd Rzeczy Polskich”, 1 IX 1861 r.

¹⁸⁶ „Strażnica”, 10 X 1861 r.

¹⁸⁷ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 33–35; Meisel mówił m. in. „rodowitych mieszkańców Polski powinniśmy więcej kochać aniżeli mieszkańców wszystkich innych krajów [...] i abyśmy nie zapominali tego wszystkiego, w czym nam dobrze wyświadczyli”.

¹⁸⁸ Odezwę rabina B. Meiselsa z 8 IX ogłosiła „Jutrzenka”, 13 IX 1861 r. pisząc o wypadkach w dzielnicy żydowskiej w Warszawie, Meisels nazywa je „hańbą cywilizacji stulecia naszego i krzyczącą negacją zasad wolności sumienia”, M. Berg, *Zapiski...*, t. 3, s. 138.

¹⁸⁹ H. Schmidt, *Rzut oka...*, s. 79.

były tylko kryteria stopy podatkowej wyborców i wybieranych. Taki wysoki cenzus sprawił, iż tylko nieznaczną część mieszkańców Królestwa dopuszczono do samorządu. Takie wybory nie mogły zadowolić szerokich mas ludności miejskiej, zaprzeczały bowiem ich aspiracjom politycznym. Z nowego prawa korzystały głównie ziemiaństwo i burżuazja, które usiłowały zapewnić sobie wpływ na realizację podjętych reform¹⁹⁰.

Ludność żydowska została po raz pierwszy dopuszczona do wyboru władz na równych prawach z innymi mieszkańcami Królestwa. Fakt ten miał doniosłe znaczenie w procesie obywatelskiej emancypacji Żydów. Władze rosyjskie nie traktowały tej reformy jako ustępstwa na rzecz ludności żydowskiej Królestwa, gdyż prawa wyborcze do magistratów i rad miejskich ludność ta posiadała w Cesarstwie już od wielu lat. Dygnitarze rosyjscy w rządzie Królestwa sprzeciwiali się tylko interpretacji tej reformy Wielopolskiego, która dopuszczenie Żydów do rad samorządowych uważała za polityczne równouprawnienie tej ludności. Chodziło o to, by zbyt duże koncesje na rzecz Żydów w Królestwie nie obudziły aspiracji politycznych tej ludności w Cesarstwie i nie wywołały wśród niej chęci dążenia do naśladowani i zaimanifestowania swego stanowiska¹⁹¹.

Wybory do rad przeszły spokojnie zarówno w Warszawie, jak i na prowincji¹⁹². Mimo propagandy Czerwonych, że ustawa nie odpowiada żądanom i pragnieniom narodu, wybory przyniosły zwycięstwo burżuazji, gdyż obóz Białych, a także prawe skrzydło Czerwonych agitowały za udziałem w wyborach. „Strażnica” wzywała do wyboru „zacnych, kraj miłujących ludzi, którzy by sprawę narodową mieli na oku”¹⁹³. Analogicznie „Jutrzenka” nawoływała ludność żydowską do wzięcia udziału w wyborach, podkreślając znaczenie wyborów jako aktu politycznego, przypominała, że prawo wyborcze opiera się na zasadach równouprawnienia i dlatego daje możliwość czynnego udziału w sprawach kraju¹⁹⁴.

W wyborach wzięło udział ok. 80% uprawnionych do głosowania. Średnio dla całego Królestwa Żydzi stanowili 4,4% członków rad powiatowych. Wśród zastępców radnych ukształtował się trochę inny układ w poszczególnych guberniach¹⁹⁵. Średni odsetek Żydów

¹⁹⁰ A. Szczypiorski, *Warszawa, jej gospodarka...*, s. 25.

¹⁹¹ J. Kirsztot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim. Zarys historyczny*, Warszawa 1917, s. 41.

¹⁹² J. Strumiński, *Radę miejskie i powiatowe w Królestwie Polskim (1861–1863)*, Poznań 1952, s. 337.

¹⁹³ „Strażnica”, 21 IX 1861 r.

¹⁹⁴ „Jutrzenka”, 19 VIII 1861; 18 IX 1861 r.

¹⁹⁵ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 445.

wśród członków rad powiatowych był trzy razy niższy od średniej wśród ogółu ludności określonych guberni Królestwa. Taki wynik należy tłumaczyć wysokim cenzusem majątkowym, a ludność żydowska we wsiach i małych miasteczkach posiadała własność nieruchomą w małym stopniu. Mniej drastyczne różnice wykazały wyniki wyborów do rad miejskich. W 17 większych miastach, w których wybierano rady miejskie Żydów było 32% ogólnej liczby ludności. Natomiast na ogólną liczbę 184 radnych miejskich wybrano tylko 28 Żydów¹⁹⁶.

Takie wyniki „Jutrzenka” skomentowała następująco: „Ten przeto niestosunkowy rezultat pochodził jedynie z zaufania, jakie współwyznawcy nasi stanu miejskiego położyli w współobywatelach swych chrześcijańskich i z ducha tolerancji, którym Izrael wskroś jest przenikniony”¹⁹⁷. Dziś możemy stwierdzić, że udział Żydów w wyborach był dość znaczny¹⁹⁸. Ponadto wybory ujawniły, iż Żydzi znają język polski, co stanowiło jeden z warunków uzyskania prawa głosu.

Równolegle z kampanią wyborczą lewica podjęła nowe akcje, mające na celu wciągnięcie do ruchu większych grup ludności. Jednocześnie z nabożeństwami w kościołach za zdrowie arcybiskupa Antoniego Fijałkowskiego odbyły się nabożeństwa we wszystkich synagogach warszawskich, a także w licznych synagogach Królestwa¹⁹⁹. Po śmierci arcybiskupa Fijałkowskiego ludność żydowska wraz z duchowieństwem, któremu przewodził Beer Meisels, wzięła liczny udział w jego pogrzebie 10 października 1861 roku. Mimo iż uroczystość pogrzebowa była uzgodniona z władzami rządowymi, to jednak przekształciła się w demonstrację polityczną.

Również młodzież żydowska, wciągnięta do nielegalnego ruchu, zwłaszcza studenci wyższych uczelni, chciała pogrzebowi i udziałowi w nim Żydów nadać charakter manifestacji. Przygotowała ona chorągiew z emblematami narodowymi: orłem polskim i pogonią litewską. Natomiast absolwenci Szkoły Rabinów rozwinęli chorągiew narodową²⁰⁰.

¹⁹⁶ W Warszawie na 24 radnych wybrano 3 Żydów, w guberni warszawskiej: 14, lubelskiej: 4, plockiej: 3. Bardziej szczegółowe dane wszystkich miast podaje „Jutrzenka”, nr 14, 1862 r.

¹⁹⁷ „Jutrzenka”, 4 IV 1862 r.

¹⁹⁸ Być może, iż na zachowanie ludności żydowskiej wpłynął m.in. reskrypt carski do namiestnika Lamberta, w którym Aleksander II zapowiadał rozszerzenie autonomii Królestwa, pod warunkiem, że jego mieszkańcy będą działać legalnie, S. Kieniewicz, *Miedzy ugodą a rewolucją...*, s. 178.

¹⁹⁹ „Jutrzenka” 4 X 1861 r.

²⁰⁰ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 196–208, zeznania śledcze, polityczne raporty s. 38.

Chciano w ten sposób zmanifestować solidarność Żydów z ruchem patriotycznym. Następnego dnia urządzono przyjęcie w Hotelu Europejskim, w którym obok ziemian i chłopów licznie uczestniczyli Żydzi²⁰¹.

Władze rządowe niepokoiły się ostatnimi manifestacjami w Warszawie, zwłaszcza podczas pogrzebu arcybiskupa. W obawie przed rozszerzeniem się ruchu rewolucyjnego i nowymi demonstracjami, władze wprowadziły 14 października 1861 roku w całym kraju stan wojenny²⁰². Już następnego dnia doszło do starcia z wojskiem. Mimo zakazu odbyły się dawno zapowiedziane nabożeństwa w rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki. Wojsko i policja wdarły się wówczas do kościołów, dokonano licznych aresztowań. Zdecydowano się wtedy na zamknięcie kościołów warszawskich. Dnia 18 października Meisels wraz z zarządami zdecydował o zamknięciu synagog, co powszechnie uznane zostało za przejaw solidarności z ludnością polską. Później, w śledztwie, Meisels i inni tłumaczyli, że zamknięcie synagog było konieczne, gdyż tylko w ten sposób można było przeszkodzić zbieraniu się młodzieży śpiewaniu pieśni patriotycznych²⁰³.

Rozpoczęły się represje, masowe aresztowania i procesy działaczy patriotycznych. Podczas aresztowań w kościołach zatrzymano również grupę żydowskich studentów Akademii Medyko-Chirurgicznej i Szkoły Sztuk Pięknych, członków Miejskiego Komitetu Akademickiego. W ich mieszkaniach znajdowały się składy nielegalnych wydawnictw²⁰⁴. Dnia 9 listopada 1861 roku zostali aresztowani Meisels, Jastrow, Kramsztyk oraz Feinkind i zostali osadzeni w Cytadeli. Do odpowiedzialności pociągnięto również innych działaczy społecznych. Oskarżono ich o popieranie ruchu rewolucyjnego przez wygłaszanie kazań patriotycznych, przez udział w pogrzebie arcybiskupa Fijałkowskiego oraz zamknięcie synagog²⁰⁵. Meiselsowi zarzucano, iż kontaktował się z Andrzejem Zamoyskim i innymi

²⁰¹ W. Przyborowski, *Historia dwóch lat*, t. 3, s. 321.

²⁰² Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku...*, s. 54.

²⁰³ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 199 i 202.

²⁰⁴ Wg niektórych źródeł aresztowano w X i XI 1861 r. ok. 14 tysięcy osób, w tym ok. 2 tysięcy Żydów. J. Szacki, *Dzieje Żydów...*, t. 2, s. 219; A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 67–73, 210–212.

²⁰⁵ Relacje władz Królestwa z X i XI 1861 r., A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 38–40.

przedstawicielami społeczeństwa polskiego, i że w prywatnej korespondencji i wydanych odezwach nawoływał Żydów do łączenia się z ruchem patriotycznym²⁰⁶.

Komisja śledcza po zbadaniu spraw przesłała gubernatorowi Krzyżanowskiemu akta z wnioskiem o deportację Beera Meiselsa do Austrii, Markusa Jastrowa do Prus, skazanie Izaaka Kramsztyka na zesłanie oraz zwolnienie Mojżesza Feinkinda²⁰⁷. Oto jak przedstawiała się sytuacja polityczna w kraju oraz opinia władz rosyjskich o postawie duchowieństwa i burżuazji żydowskiej wobec ruchu patriotycznego w okresie, gdy w wydziałach Rady Stanu toczyła się dyskusja nad projektem ustawy o prawach ludności żydowskiej.

²⁰⁶ B. Meisels zeznał w śledztwie, że istotnie pozostawał w kontakcie z A. Zamoyskim w IV 1861 r., lecz prosił go wówczas o interwencję i obronę Żydów przed zarzutem dokonania mordu rytualnego. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 201; S. Kieniewicz, *Miedzy ugoda a rewolucja...*, s. 152.

²⁰⁷ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 40–41.

Rozdział V

Propozycje zmian projektu praw Żydów

5.1. Propozycje Rady Stanu

Po prawie półwiekowym zastoju ustawodawczym w odniesieniu do ludności żydowskiej z Królestwa rozpoczęły się latem 1861 roku rozmowy nad ostatecznym kształtem reformy. Projekt Wielopolskiego stał się przedmiotem ożywionej dyskusji wśród członków rządu²⁰⁸, która toczyła się w różnych wydziałach i sekcjach KRSW. Ogólne kierownictwo leżało w rękach ówczesnego dyrektora Wydziału Administracji Ogólnej Longina Gudowskiego. Po zebraniu opinii, sformułowaniu wniosków i ostatecznej ich redakcji, ułożono w Wydziale Administracji Ogólnej obszerny, liczący kilkadziesiąt stron elaborat, podpisany przez dyrektora KRSW Aleksandra Gerstenzweiga i Longina Gudowskiego, którzy przekazano 16 września 1861 roku Radzie Administracyjnej²⁰⁹.

Uwagi KRSW o projekcie Wielopolskiego były utrzymane w duchu raportu z września 1858 roku. W najważniejszych kwestiach chciała ona zachować dotychczasowy stan rzeczy, przyznając pewne ulgi określonym grupom ludności żydowskiej. Wielopolski odrzucił wnioski KRSW, uznając, że „uwagi Komisji Spraw Wewnętrznych, które lubo zdają się dotyczyć podrzędnych szczegółów, w istocie jednak odmienny od mojego projektu system rozwijają. Komisja Spraw Wewnętrznych dąży do utrzymania wyłączeń, które tylko rozprzestrzenia, a następnie wyjątkami i szczegółowymi dyspensami uchyla, zostawiając urzędnikom administracyjnym szerokie pole żdzierstw”²¹⁰. W istocie wnioski KRSW były sprzeczne nie tylko z zasadą równouprawnienia deklarowaną powszechnie w kraju, lecz także z kompromisowym projektem Wielopolskiego²¹¹. 20 września 1861 roku rozpoczęła się w Radzie Administracyjnej dyskusja nad projektem nowej ustawy. Otóż za podstawę do dyskusji służyły dwa dokumenty: projekt Komisji Rządowej Sprawiedliwości i uwagi KRSW. Projekt Wielopolskiego nie miał wielkich szans na przyjęcie przez większość członków Rady Administracyjnej, był bowiem dla nich zbyt liberalny. Zniesienie istniejących ograniczeń uważali jeszcze za przedwczesne. „Gdy inni członkowie Rady

²⁰⁸ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski*, t. 1, s. 228.

²⁰⁹ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 486.

²¹⁰ A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 3, s. 56.

²¹¹ H. Lisicki pisał, że KRSW chciała wprowadzić do projektu praw o Żydach takie zmiany, które w istocie utrzymałyby rozdział między ludnością izraelską a resztą mieszkańców kraju; *Aleksander Wielopolski*, t. 1, s. 237.

popierali wnioski Komisji Spraw Wewnętrznych, to jedne, to drugie, z czego byłoby wynikało przeistoczenie zasad mojego projektu, oświadczyłem, że jeżeli wnioski Komisji Spraw Wewnętrznych utrzymają się, w takim razie ja cofam mój projekt, a wygotowanie innego może być w takim razie poruczone innej Komisji, a ja zastrzegam sobie tylko w Radzie Stanu objawienie osobistego mojego zdania”²¹². Groźba wycofania projektu przez Wielopolskiego odniosła natychmiastowy skutek, chociaż nie przesądziła o wyniku debaty. Kontynuowano ją na posiedzeniu 24 września, szukając kompromisu. Ponieważ Wielopolski nie ustąpił, rada przyjęła na koniec wniosek, iż wniesie on swój projekt do Rady Stan. „w Radzie Stanu każdy członek Rady Administracyjnej będzie mógł wystąpić z osobistym swoim zdaniem, a Rada Administracyjna, jako żadną poprzednią decyzją swą nie związana, będzie mogła wyrzec zdanie swoje o projekcie przy odesłaniu go do Cesarza”²¹³. Z upoważnienia namiestnika Wielopolski przesłał 26 września sekretarzowi stanu kopię swego projektu wraz z *Wykładem powodów*.

Zgodnie z przepisami o procedurze obrad w Radzie Stanu, nowe projekty praw musiały w pierw ulec przedyskutowaniu w Wydziale Prawodawczym lub Wydziale Skarbowo-Administracyjnym Rady. Przed rozpoczęciem dyskusji w wydziałach Rady Stanu polecił Wielopolski ogłosić w „Dzienniku Powszechnym” artykuł *O uprawnieniu Żydów*, który stanowił streszczenie jego *Wykładu powodów*²¹⁴. Tekstu samego nie ogłoszono, podano jedynie do wiadomości, że został już wniesiony do Rady Stanu²¹⁵. Następnego dnia spotkał Wielopolskiego ostry zarzut ze strony namiestnika Karola Lamberta. Miał on wyrazić wielkie niezadowolenie z powody artykułu, który mógł wywołać u ludności żydowskiej niechęć wobec rządu²¹⁶. Projekt jego doprowadził do ostrego sprzeciwu zarówno polskich kół konserwatywnych, jak i rosyjskich wyższych urzędników, gdyż według nich dawał Żydom zbyt wiele.

W tym czasie Wydział Skarbowo-Administracyjny rozpoczął debatę nad projektem praw Żydów. Na posiedzeniach 2 i 3 października jedynie przeczytano projekt *Wykład powodów* i uwagi KRSW. Dyskusja merytoryczna odbyła się na kolejnych posiedzeniach 4, 7 i 8 października 1861 roku. Warto przed omówieniem przebiegu dyskusji przedstawić opinie KRSW i KRPiS w zasadniczych kwestiach projektu ustawy.

²¹² A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 3, s. 56.

²¹³ Tamże, s. 59.

²¹⁴ „Dziennik Powszechny”, 2 X 1861 r.; A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 3, s. 64.

²¹⁵ „Dziennik Powszechny”, 1 X 1861, podał, że wniesiono „projekt cywilnego uprawnienia Żydów”.

²¹⁶ A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 3, s. 64.

Pierwsza sporna kwestia to sprawa nabywania dóbr ziemskich przez Żydów. KRSW, polemizując z poglądem wyrażonym we wstępie do projektu Wielopolskiego, stwierdziła, iż w wielu miejscowościach nie może nastąpić przejście chłopów na okup pańszczyzny, gdyż ceny zamienne robocizny na okup są tam zbyt wysokie. Ponadto reformę w całym kraju musi poprzedzić rozgraniczenie gruntów dworskich i chłopskich, co również wymaga długiego czasu. Wychodząc z takich założeń, KRSW sugerowała, iż Żydom należy zezwolić na nabywanie tylko tych nieruchomości, w których albo nie ma gruntów podpadających pod przepisy ukazu z 7 czerwca 1846 r., albo grunty te zostały już oczynszowane. Natomiast zezwoleń na kupno dóbr, w których żyją chłopi pańszczyźniani, Rada Administracyjna będzie odtąd udzielała tylko tym Żydom, którzy mają wykształcenie agronomiczne, od 3 lat prowadzą gospodarstwo wiejskie lub odznaczyli się na polu nauki czy przemysłu. Na ogół zostały tu powtórzone warunki z 1858 roku. KRSW podtrzymywała także wszystkie inne wymienione w projekcie ograniczenia, z tym że zakaz sprawowania urzędu wójta proponowała ustalić nie na 10 lat, lecz do momentu jego zrzeczenia się funkcji. Ponadto sugerowała ustanowienie zakazu karczowania lasów przez Żydów w nabytych dobrach²¹⁷, wypowiadała się natomiast za zezwoleniem im na dzierżawę dóbr bez obowiązku wykupywania corocznych konsensów.

Komisja Skarbu podtrzymywała na ogół zastrzeżenia KRSW, modyfikując niekiedy tylko ich redakcję. A więc w sprawie zakazu sprawowania urzędu wójta proponowała zamiast terminu dziesięcioletniego przyjąć formułę aż do dopuszczenia Żydów do sprawowania wszystkich urzędów. W sprawie zakazu nabywania dóbr nie oczynszowanych resort skarbowy proponował opuścić słowa o terminie dziesięcioletnim. Natomiast KRPiS chciała wprowadzić zakaz nabywania przez Żydów dóbr, w których gospodarka leśna nie została jeszcze urządzona²¹⁸. Wreszcie poparła wniosek KRSW o anulowaniu płatnych konsensów przy dzierżawie dóbr ziemskich przez Żydów²¹⁹.

²¹⁷ „Dopóki lasy w tych dobrach nie zostaną urządzonymi i zagospodarowanymi według zasad gospodarstwa leśnego, dotąd posiadacze dóbr nie mogą ich karczować ani wycinać na handel lub spekulację, lecz winni ograniczyć użytkowanie z nich na zaspokojenie jedynie miejscowych potrzeb ekonomicznych”, AGAD, RS Kr. Pol. 333/1861, k. 143–147.

²¹⁸ AGAD, RS Kr. Pol. 333/1861, k. 148. Ponieważ to nowe proponowane ograniczenie mogło wywołać zrozumiały sprzeciw członków Rady Stanu, jako że odnosi się tylko do żydowskich nabywców, KRPiS wyjaśniała, że „to zastrzeżenie, znane przy pożyczkach rządowych i Towarzystwa Kredytowego, nie będzie przedstawiać żadnego ważnego ograniczenia w kupnie dóbr, bo bardzo wiele lasów jest już urządzonych, a gdyby takiego urządzenia gdzie nie było, czas kilkumiesięczny na to już wystarczy”.

²¹⁹ AGAD, RS Kr. Pol. 333/1861, k. 149. KRPiS podkreśliła, że skarb straci wówczas 10 755 srebrnych rubli dochodu rocznie, lecz dla wzniosłego celu należy dochód ten poświęcić.

Wielopolski odrzucił poprawki obu komisji rządowych w zasadniczych kwestiach. Główną pobudką ustawy z listopada 1808 roku było pozbawienie Żydów zwierzchności dominialnej nad chłopami, związanymi stosunkiem pańszczyźnianym z dziedzicami. Ten stosunek został uchylony w całym kraju ustawą z 16 maja 1861 roku i zamieniony na okup. Wielopolski uznał za potrzebne umieścić w projekcie klauzule o terminie dziesięcioletnim, w którym nie wolno będzie Żydom nabywać określonych dóbr ani sprawować urzędu wójta. W sprawie zakazu karczowania lasów w nabytych dobrach Wielopolski przyznał wówczas, iż względy gospodarki leśnej przemawiają za tym wnioskiem, lecz powinna to być zasada ogólna, odnosząca się nie tylko do żydowskich właścicieli. Wreszcie w sprawie dzierżawy dóbr Wielopolski tłumaczył, iż dziedzina ta, związana z budżetem krajowym, wymaga oddzielnej decyzji rządu²²⁰. Istotna różnica stanowisk zachodziła w kwestii osiedlania się ludności żydowskiej w miastach. Teoretycznie KRSW uznała zasadę Wielopolskiego o konieczności anulowania dotychczasowych ograniczeń w dziedzinie zamieszkiwania i nabywania nieruchomości w miastach. Mimo to komisja chciała, aby podobnie jak w 1858 roku zostawić tą kwestię uznaniu samych miast lub oprzeć na ich dobrowolnych układach z ludnością żydowską. Co do Warszawy proponowała, by zostawić 13 ulic wyłączonych od zamieszkania dla ogółu Żydów. Na tych ulicach mogli mieszkać tylko ci, którzy udowodnili, że ukończyli wyższy lub średni zakład naukowy, byli bankierami, kupcami I gildii lub wybudowali nowy dom.

Jedynym zasługującym na uznanie wnioskiem KRSW było zniesienie ograniczeń w dziedzinie osiedlania się Żydów w szerokim pasie strefy granicznej²²¹. W sprawach podatkowych obie komisje rządowe poparły projekt Wielopolskiego, wnosząc drobne tylko zmiany. KRSW nie postulowała o natychmiastowe zniesienie podatku koszernego, proponowała tylko, aby ustawa zapowiedziała, że będzie on znoszony w ciągu 3 lat. KRPiS domagała się również pozostawienia tego podatku do czasu ustanowienia przez rząd nowego budżetu. Co do kwestii podatku biletowego, żadna z komisji nie wypowiedziała się za jego anulowaniem.

Generalna debata nad projektem odbyła się na ogólnych zebraniach Rady Stanu 18 i 20 listopada 1861 roku w atmosferze rewolucyjnego wrzenia w kraju. Rada Stanu, w zasadzie przyjęła projekt²²². Uznała, iż należy Żydów dopuścić do używania praw cywilnych na równi z innymi mieszkańcami. Jednakże w konkretnych sprawach powstały rozbieżności

²²⁰ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 465.

²²¹ AGAD, RS Kr. Pol. 333/1861, k. 145.

²²² Tamże, s. 498.

między dygnitarzami rosyjskimi a polskimi członkami Rady. Dyrektor Komisji Spraw Wewnętrznych Aleksander Kruzenstern, którego poparł Walerian Platonow i warszawski gubernator cywilny, domagali się utrzymania niektórych ograniczeń w osiedlaniu się Żydów w Warszawie. Byli natomiast za anulowaniem restrykcji w kwestii osiedlania się Żydów w pasie granicznym. Ponadto domagali się skreślenia artykułu 8 według którego akty o charakterze publicznym pisane w języku hebrajskim i żydowskim uznaje się za nieważne²²³. Gdy Rada uchwaliła utrzymanie artykułu 8 w brzmieniu zgodnym z projektem, Platonow wniósł do protokołu votum separatum. Podobne zastrzeżenia wysunął wobec projektu Wielopolskiego odnośnie do jednolitego szkolnictwa elementarnego, głównie z uwagi na wyraźną tendencję projektu do spolszczenia Żydów i Niemców.

W toku debaty Kruzenstern domagał się, aby Rada Stanu orzekła, iż dopuszcza się Żydów do wyboru władz w korporacjach rzemieślniczych i kupieckich oraz do pełnienia funkcji biegłych przy wyzwalaniu uczniów i czeladników. Gdy Rada odrzuciła ten wniosek, również Kruzenstern wniósł do protokołu votum separatum.

Tak więc ścierały się dwa różne kierunki polityki wobec Żydów w Królestwie, zmierzające do osiągnięcia różnych celów. Wielopolski, dążąc do całkowitej asymilacji Żydów, dowodził, że dekret z 1808 roku zawieszający Żydów na 10 lat w korzystaniu z praw politycznych, stracił moc prawną w 1818 r. Dygnitarze rosyjscy ostro wystąpili na zebraniach Rady Stanu przeciw takiej interpretacji. Zastępca sekretarza stanu Platonow w raporcie z 10/22 listopada 1861 roku informował Aleksandra II o tym zasadniczym sporze, dodając, że w myśl art. 5 Statutu Organicznego z 1832 roku oraz art. 2 ustawy o służbie publicznej z 10 marca 1859 roku Żydzi nie mogą korzystać z praw politycznych²²⁴.

Dygnitarzy rosyjskich niepokoiła myśl, czy zniesienie ograniczeń w wielu dziedzinach życia i zmiana sytuacji Żydów nie wpłynie na bieg reformy położenia Żydów w Cesarstwie. Obawiano się nowego ruchu emancypacyjnego wśród Żydów rosyjskich. W związku z tym Rada Stanu poleciła Janowi Chociszewskiemu, referendarzowi, przejrzenie i porównanie prawodawstwa wobec Żydów w Cesarstwie i Królestwie. Istotnie, w notatce z połowy grudnia 1861 roku informował on o wynikach tych porównań. Wymienił prawa rosyjskich Żydów do udziału w służbie publicznej, do nabywania nieruchomości ziemskich i miejskich, do zamieszkiwania w miastach, do świadczenia w sądach itd. W konkluzji

²²³ AGAD, RS Kr. Pol. 333/1861, k. 228.

²²⁴ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 507–508.

podkreślił, że projekt nie wprowadza istotnych różnic w legislacji w obu częściach Imperium.

Uchwałę i protokoły zebrań Rady Stanu namiestnik przesłał do Petersburga dopiero 24 grudnia 1861 roku, dołączając wnioski Platonowa i Kruzenstern. Ponadto w piśmie do ministra sekretarza stanu Józefa Tymowskiego poparł wnioski wspomnianych doradców rosyjskich w sprawie języka dokumentów o charakterze publicznym, dotyczących piastowania przez Żydów stanowisk publicznych, zmiany ich opodatkowania, a także ich postulat, aby szkoły elementarne dla Żydów i ewangelików wydzielić z ogólnego ustawodawstwa szkolnego²²⁵.

Rząd carski zwlekał z aprobatą projektu nowej ustawy, czemu chciał przeciwdziałać Wielopolski zwracając szczególną uwagę na konieczność przyznania Żydom praw w celu pozyskania ich dla polityki rządu. Wielopolski projekt o prawach Żydów łączył ściśle z projektami oczynszowania chłopów i reformy szkolnictwa. Podkreślał, że wszystkie projekty są ze sobą ściśle połączone i wszystkie pod względem politycznym zmierzają do jednego celu.

5.2. Decyzje władz rosyjskich

Skomplikowana sytuacja polityczna wywarła wpływ na decyzje władz petersburskich odnoszące się do przesłanych z Warszawy projektów. Przede wszystkim niepokojąca była sytuacja w zachodnich guberniach Cesarstwa, manifestacje patriotyczne na Litwie, Białorusi, aktywna postawa ludności żydowskiej, która w większości solidaryzowała się z polskim ruchem niepodległościowym²²⁶. W tej napiętej sytuacji niektórzy członkowie petersburskiego Komitetu dla Spraw Żydowskich sugerowali dopuszczenie Żydów w Cesarstwie do szerszych praw. Drugim czynnikiem, który oddziaływał na decyzje władz rosyjskich, była sytuacja polityczna w Królestwie. W pierwszych miesiącach 1862 roku kolportowano w wielu miastach wśród Żydów odezwę hebrajską, w której wzywano ich dołączenia się i trwania w przymierzu z braćmi chrześcijanami, mieszkańcami Polski i udzielania im pomocy wszystkimi wysiłkami²²⁷.

W końcu stycznia Aleksander II zdecydował, iż rozpatrzeniem projektu praw Żydów zajmie się stały Komitet do Spraw Żydowskich z udziałem Wielopolskiego i Platonowa.

²²⁵ H. Lisicki, *Aleksander Wielopolski*, t. 1, s. 312.

²²⁶ F. Ramotowska, *U źródeł tzw. reform...*, s. 14.

²²⁷ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 50.

Komitet ten przed dyskusją postanowił dokonać porównania przepisów prawnych obowiązujących w Cesarstwie z ustawą projektowaną dla Królestwa²²⁸. Z dostępnych dokumentów wynika, że przyjęto projekt przesłany z Warszawy, proponując tylko nieznaczne zmiany. Porównanie z legislacją Cesarstwa nie wykazało istotnych różnic²²⁹.

Projekt reformy szkolnictwa rozpatrywano w Komitecie do Spraw Szkolnictwa. Tu zarysowała się wyraźna rozbieżność w sprawie odrębnych szkół elementarnych dla Niemców i Żydów oraz w sprawie przymusu szkolnego dla tych grup ludności. Dopiero po dłuższym czasie Wielopolski został mianowany naczelnikiem władzy cywilnej, z tego też względu przyspieszono prace nad projektem praw Żydów. Wyloniono wówczas specjalną komisję, której zadaniem było rozstrzygnięcie kwestii spornych. Jej uchwały okazały się wiążące i zostały bez zmian zaakceptowane przez monarchę. Komisja przychyliła się do założeń, że skoro Żydzi zostali już dopuszczeni do wyborów do rad samorządowych, korzystają z uprawnień politycznych, nie mogą wobec nich obowiązywać ograniczenia w dziedzinie prawa cywilnego. 5 czerwca Aleksander II podpisał nowy ukaz.

W zaostarzającej się sytuacji politycznej w kraju władze rządowe uznały, iż najskuteczniejszym środkiem przeciwdziałania agitacji ugrupowań insurekcyjnych będzie szybka realizacja rozporządzeń. W ciągu kilku miesięcy zniesiono stopniowo ograniczenia w różnych dziedzinach życia. Już 24 lipca 1862 roku Mathias Rosen uzyskał nominację na członka Rady Stanu²³⁰, natomiast w końcu sierpnia namiestnik zezwolił na powrót rabina Meiselsa oraz kaznodziei Jastrowa do kraju, ulaskawiając także Kramsztyka i zezwalając mu na powrót do Królestwa. 26 sierpnia zarządzeniem Rady Administracyjnej Żydzi zostali dopuszczeni do stanowisk kierowniczych w korporacjach rzemieślniczych i kupieckich. Mogli odtąd być wybierani na sędziów trybunałów handlowych oraz na radców Banku Polskiego²³¹. Ponadto Rada anulowała ustawę farmaceutyczną z 1844 roku, odtąd Żydzi mogli się kształcić w tym zawodzie i prowadzić apteki.

Wiele trudności nastroczało zniesienie specjalnych podatków od Żydów ze względu na interesy skarbu państwa. 28 listopada anulowano podatek koszerne od 1 stycznia 1863 r. począwszy. Ponadto zniesiono opłatę biletową od Żydów przybywających do Warszawy oraz inne świadczenia natury fiskalnej i gospodarczej²³². Wszystkie te rozporządzenia miały

²²⁸ A.M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski*, t. 3, s. 110.

²²⁹ A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 510.

²³⁰ S. Kieniewicz, *Miedzy ugoda a rewolucja...*, s. 245.

²³¹ „Dziennik Powszechny”, 22 i 29 VII 1862 r.

²³² A. Eisenbach, *Kwestia równouprawnienia...*, s. 557–559.

konkretne cele polityczne. Wielopolski, przyjmując delegację żydowską z Meiselsem na czele, dał jej do zrozumienia, iż w warunkach, gdy władze rządowe realizują zasadę równouprawnienia, „Żydzi nie mają żadnego powodu mieszania się w pewne rzeczy”²³³. O jakich rzeczach Wielopolski mówił, nie trudno się domyślić.

Wszystkie te zarządzenia, podobnie jak ukaz o oczynszowaniu chłopów były usankcjonowaniem długiego procesu rozkładu ustroju stanowego, a wprowadzenie ich w życie stało się możliwe dopiero w rewolucyjnej sytuacji kraju. Wszystkie przepisy odnosiły się do prawodawstwa cywilnego. Ponadto zniesiono dotychczasowe ograniczenia w zakresie prawa prywatnego i karnego. Żydzi mogli odtąd występować jako świadkowie przy spisywaniu aktów notarialnych i aktów stanu cywilnego, przy składaniu zeznań w sprawach karnych. Jednakże i w dziedzinie praw cywilnych utrzymywały się jeszcze przez wiele lat relikty dawnego ustroju stanowego²³⁴. Obowiązywał więc zakaz zajmowania się przez Żydów produkcją i wyszynkiem trunków na wsi, z wyjątkiem osiedli zamieszkałych wyłącznie przez Żydów. Zachowano dawne przepisy o niedopuszczaniu ich do opieki nad dziećmi chrześcijańskimi, a także o prowadzeniu oddzielnych aktów stanu cywilnego dla ludności żydowskiej. Równouprawnienie Żydów nie było więc pełne i bezwarunkowe.

²³³ W. Przyborowski, *Historia dwóch lat*, t. 5, s. 69.

²³⁴ F. Ramotowska, *U źródeł tzn. reform...*, s. 43.

Zakończenie

Historia narodu żydowskiego w Polsce jest ciągiem nieustannych starań o własne prawa i przywileje. Starania te w szczególny sposób nasiliły się w XIX wieku, kiedy to naród polski czynił wszystko, co było możliwe, by odzyskać utraconą wolność. Początkowo starania te ograniczały się do nielicznych próśb wysyłanych przez zamożnych przedstawicieli ludności żydowskiej do władz Królestwa. Spotykały się one z odmowną decyzją wynikającą z braku znajomości kultury i tradycji żydowskiej, jak również z korzyści własnych bogatego mieszczaństwa oraz burżuazji. Również stosunki między ludnością żydowską a mieszkańcami Królestwa Polskiego były efektem przekazywania od stuleci średniowiecznych zabobonów, co prowadziło do izolacji Żydów polskich i spychania ich na margines społeczny.

Jednak z czasem przemiany dokonujące się w dziedzinie stosunków gospodarczych i społecznych wysunęły kwestię żydowską jako drugie, po sprawie chłopskiej, zagadnienie społeczne w XIX wieku. Idea równouprawnienia ludności żydowskiej mimo trudności, jakie napotykała, rozwijała się, zwłaszcza od połowy lat pięćdziesiątych. Ukaz czerwcowy 1862 roku był pierwszym aktem społecznej emancypacji ludności żydowskiej w Królestwie. Wyrażał przede wszystkim dążenia czynników rządowych, jak również służył im do pozyskania ludności żydowskiej dla politycznych celów caratu. Idea równouprawnienia zyskała w owym czasie nowego sojusznika w postaci polskich stronnictw demokratycznych i rewolucyjnych. Już wtedy łączyły one sprawę odbudowy państwa polskiego z problemem zniesienia stanów i równouprawnienia wyznań i narodowości zamieszkujących ziemie polskie.

Istotny wpływ na realizację równouprawnienia miała walka określonych warstw ludności żydowskiej, począwszy od udziału ubogiej części ludności żydowskiej w manifestacjach patriotycznych, aż po przedstawicieli broniących interesów ludności żydowskiej w Radzie Stanu. Również stanowisko polskiego ruchu demokratycznego, a zwłaszcza obozu rewolucyjnego, wobec aktualnych problemów społecznych, wywarło ogromny wpływ na całą ludność żydowską. Duże znaczenie miała deklaracja rządu powstańczego z czerwca 1863 roku, która nawiązując do postanowienia rządu powstańczego w Krakowie z 1846 roku proklamowała całkowite i bezwarunkowe równouprawnienie Żydów w Polsce. Konsekwencją tych aktów był przede wszystkim znaczny udział różnych grup ludności żydowskiej w oddziałach zbrojnych, w kierowniczych instancjach powstańczych oraz różne formy pomocy dla powstania.

Reasumując można stwierdzić, iż mimo formalnego zniesienia ograniczeń prawnych w dziedzinie stosunków ekonomicznych i społecznych, mimo wielu dowodów solidarności z narodem polskim ze strony ludności żydowskiej, czego efektem była wspólna walka o prawa w latach 60., rzeczywiste położenie ludności żydowskiej nie uległo większej zmianie. Wspólne wystąpienie obu narodów przeciw władzom carskim dało jedynie wzajemną wdzięczność obu stron i uznanie kół emigracyjnych, pozostawiając przyznanie pełnego równouprawnienia Żydów w strefie marzeń.

Summary

The history of the Jewish nation in Poland is a strain of perpetual struggle for their rights and privileges. These attempts intensified especially in the 19th century when Poles were doing everything to regain independence. At the beginning these efforts took form of written requests sent by representatives of Jewish community to the authorities of Congress Poland. They met with a negative response resulting from insufficient knowledge of cultural aspects of Jewish lifestyle and conflicting interests of middle class of Congress Poland. Another factor contributing to further isolation of Jews in Poland was superstitions passed from generation to generation.

However economic changes taking place in the second half of the 19th century gave special importance to the issue of Jews right after problems of farmers. The idea of equality for Jewish people was developing gradually specially since the 50s. The directive of June 1862 was the first act of emancipation of Jews in Congress Poland. It was an expression of interests on the part of governing bodies and a way of winning support. This idea was later supported by democratic and national movements fighting for independence. The ideology behind these initiatives was aimed at achieving religious and national equality for all people living on territory of Congress Poland.

The struggle of Jewish people by themselves played an important part in this as they were active participants of political protests and later members of important organizations in the state. The position of the democratic movement (especially the revolutionary one) had significant influence on Jewish people's situation. The declaration of the uprising committee of June 1862 which stipulated unconditional equality for all Jewish people was crucial. As a result Jews took an active role in many forms in military actions being even part of structural command.

To summarize, even though some economic and social restrictions were lifted for Jews and despite acts of solidarity on the part of Polish community and its representatives in the 60s, the situation of Jewish people did not change much. Common struggle of both nations against the occupier resulted only in mutual gratitude and perhaps better understanding but reality of achieving equality for Jews remained as vague as before.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 3
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 18
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 20
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 24
Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 33
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 5751
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 5756
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 6600
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 6632
Protokoły Rady Administracyjnej, t. 38
Protokoły Rady Administracyjnej, t. 132
Rada Stanu Królestwa Polskiego 333/1861

Archiwum Państwowe w Kielcach

Archiwum Ordynacji Myszkowskich V/29

Archiwum Państwowe w Łodzi

Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna II/34

Źródła drukowane

Giller A., *Dzieje Delegacji Warszawskiej w 1861*, Lwów 1888.
Giller A., *Historia powstania narodu polskiego w 1861–1864*, t. 1 i 2, Paryż 1868.
Kramsztyk I., *Kazania*, Kraków 1892.
Lisicki H., *Aleksander Wielopolski 1803–1977*, t. 2, Kraków 1878.
Lublinem L.O., *Obrona Żydów zamieszkałych w krajach polskich*, Bruksela 1858.

H. Nusbaum, *Szkice z życia Żydów w Warszawie od pierwszych śladów pobytu ich w tem mieście aż do chwili obecnej*, Warszawa 1881.

Przyborowski W., *Historia dwóch lat*, t. 2, Kraków 1893.

Rzut oka na stan Izraelitów w Polsce, Warszawa 1831.

Schmidt H., *Rzut oka na nowy projekt bezwarunkowego równouprawnienia Żydów oraz odpowiedź na zarzuty, z którymi dzisiejsi ich obrońcy przeciw narodowi polskiemu występują*, Lwów 1859.

Żmichowska N., *Listy*, t. 2, Wrocław 1960.

Pamiętniki

Baranowski I., *Pamiętniki (1840–1862)*, Poznań 1923.

Microślawski L., *Pamiętniki*, Warszawa 1924.

Janowski J.K., *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. 3, Lwów 1923.

Prasa

„Biblioteka Warszawska”, t. 2, Warszawa 1911 r.

„Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, Warszawa 1956–1998 r.

„Czas”, 22 IV 1860 r.

„Demokrata Polski”, 1858–1862 r.

„Dziennik Powszechny”, 1861–1862 r.

„Dziennik Poznański”, 3 V 1860 r.

„Gazeta Codzienna”, nr 122, 11 V 1842 r.

„Gazeta Rządowa”, 1840 r.

„Gazeta Warszawska”, nr 295–331, 1857 r.

„Głos Gminy Żydowskiej”, nr 1, Warszawa 1938 r.

„Jutrzenka”, 1861–1862.

„Krajoznawstwo”, nr 2, Warszawa 1935 r.

„Kurier Warszawski”, 1840–1850 r.

„Kwartalnik Historyczny”, nr 2, 1959 r.

„Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce”, Warszawa 1912 r.

„Miesięcznik Żydowski”, 1933 r.

„Niwa”, t. 16, 1879 r.

„Przegląd Historyczny”, 1938–1959 r.

„Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. 8, Łódź 1958 r.
 „Przegląd Rzeczy Polskich”, 1858–1862 r.
 „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, t. 2, Suwałki 2002 r.
 „Rocznik Warszawski”, t. 2, 1961 r.
 „Strażnica”, 1861 r.
 „Tygodnik Ilustrowany”, 1861 r.
 „Wiadomości Polskie”, 5 V 1860 r.
 „Yivo–Bleter”, Nowy Jork 1931 r.; Wilno 1931–1934 r.

Opracowania

Balaban M., *Historia projektu Szkoły Rabinów i nauki religii mojżeszowej na ziemiach polskich*, Lwów 1907.
 Bartoszewicz K., *Wojna żydowska w roku 1859. Początki asymilacji i antysemityzmu*, Warszawa 1913.
 Berg M., *Zapiski o polskich spiskach i powstaniach*, t. 2, Warszawa 1906.
 Bersohn M., *Słownik biograficzny uczonych Żydów Polskich XVI, XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1905 [reprint: Warszawa 1989].
 Bilewicz A. i Walasek S., *Rola mniejszości narodowych w kulturze i oświacie polskiej w latach 1700–1939*, Wrocław 1998.
 Borzymińska Z., *Dzieje Żydów w Polsce, Wybór tekstów źródłowych XIX wiek*, Warszawa 1994.
 Borzymińska Z., *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994.
 Cała A., Węgrzynek H., Zalewska G., *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, Warszawa 2000.
 Czepulis R., *Mysł społeczna twórców Towarzystwa Rolniczego (1842–1861)*, Wrocław 1964.
 Danek W., *Publicystyka Józefa Ignacego Kraszeńskiego w latach 1859–1872*, Wrocław 1957.
 Eisenbach A., *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów [w:] Społeczeństwo Królestwa Polskiego, Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. 3, Warszawa 1968.
 Eisenbach A., *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988.

- Eisenbach A., *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972.
- Eisenbach A., *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego, Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. 2, Warszawa 1966.
- Eisenbach A., *Prawa obywatelskie i honorowe Żydów (1790–1861)*, [w:] *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego, Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, t. I, Warszawa 1965.
- Eisenbach A., *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX w.*, Warszawa 1983.
- Eisenbach A., Fajnhauz D., Wein A., *Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1963.
- Fuks M., *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*, Warszawa 1979.
- Fuks M., Hoffman Z., Horn M., Tomaszewski J., *Żydzi polscy. Dzieje i kultura*, Warszawa 1982.
- Gilbert M., *Atlas Historii Żydów*, Kryspinów 2005.
- Gumplowicz L., *Kartka z pamiętnika Alkara*, t. 2, Kraków 1913.
- Halicz E., Koberdowa I., Radtke I., *Demokracja polska w powstaniu styczniowym, Wybór źródeł*, Wrocław 1923.
- Hirschhorn S., *Historia Żydów w Polsce*, Warszawa 1921.
- Jedlicki J., *Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachestwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu*, Warszawa 1968.
- Jemielity W., *Ośrodki religijne i ludność wyznania mojżeszowego we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, Łomża 2001.
- Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B., *Historia państwa i prawa Polski. Od połowy XV wieku do roku 1795*, t. 2, Warszawa 1966.
- Kieniewicz S., *Miedzy ugoda a rewolucja. Andrzej Zamoyski w latach 1861–1862*, Warszawa 1962.
- Kieniewicz S., Miller I., *Ruch rewolucyjny roku 1861 w Królestwie Polskim. Manifestacje na prowincji*, Warszawa 1963.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, t. 1, Warszawa 1963.
- Kieniewicz S., *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1954.
- Kirsztrot J., *Prawa Żydów w Królestwie Polskim. Zarys historyczny*, Warszawa 1917.
- Kośka M., Lewandowska D., *Materiały do dziejów Żydów na ziemiach polskich w XIX*

- wieku w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001.
- Kośka M., *Obyczaje żydowskie w świetle prawa obowiązującego w XIX wieku w Królestwie Polskim*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 1. Żydowskie gminy wyznaniowe, red. J. Woronczak, Wrocław 1995.
- Kraushar A., *Kartki z pamiętnika Alkara*, t. 2, Kraków 1913.
- Kupfer F., *Ber Meisels i jego udział w walkach wyzwoleniczych narodu polskiego*, Warszawa 1953.
- Linde B., *Słownik staropolski*, t. 4, b.r.w.
- Łepkowski T., *Polska- narodziny nowoczesnego narodu 1764–1870*, Warszawa 1967.
- Merwin B., *Żydzi w powstaniu 1863 r.*, Lwów 1913.
- Paśnik J., *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949.
- Potocki A., *Raporty szpiega*, t. 1, Warszawa 1973.
- Ramotowska F., *U źródeł tzw. reform Wielopolskiego*, [w:] *Wiek XIX, prace ofiarowane S. Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967.
- Schiper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Schiper I., *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932.
- Skalkowski A. M., *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1803–1877)*, Poznań 1947.
- Stankiewicz Z., *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967.
- Sterling K., *Projekt reformy żydostwa polskiego*, Warszawa 1917.
- Strumiński J., *Rady miejskie i powiatowe w Królestwie Polskim (1861–1863)*, Poznań 1952.
- Szacki J., *Archivalia w pracach historycznych Yivo*, t. 2, Wilno 1937.
- Szacki J., *Dzieje Żydów w Warszawie*, t. 2, Nowy Jork 1948.
- Szacki J., *Polityka oświatowa wobec Żydów w Królestwie Polskim*, Nowy Jork 1943.
- Szacki J., *Żydzi w powstaniu styczniowym*, Wilno 1928 .
- Szczypiorski A., *Warszawa, jej gospodarka i ludność w latach 1832–1862*, Warszawa–Wrocław–Kraków 1966.

W ramach serii wydawniczej „Biblioteka Teologiczna” Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach ukazały się dotychczas następujące pozycje:

1. Ks. Damian Bednarski, Ks. Eugeniusz Brzuska (1885–1938). Duszpasterz i działacz społeczno polityczny; ks. Michał Kłakus, Udział duchownych katolickich w pracach Sejmu Śląskiego pierwszej kadencji (1922–1929), Katowice 2003, 208 s.
2. Ks. Bronisław Czaplicki, Ks. Konstanty Budkiewicz (1867–1923), życie i działalność, Katowice 2004, 234 s.
3. Ks. Bogdan Biela, Zarys koncepcji pastoralnej ks. Franciszka Błachnickiego, Katowice 2004, 120 s.
4. Komitet Rzymskokatolickiej Katedry we Lwowie. Posiedzenia Organu Wykonawczego i Komisji Rewizyjnej Komitetu Katedry 1956–1991, edycja źródeł, opr. ks. Józef Krętosz, Katowice 2004, 137 s.
5. Anna Mroczek, Arcybiskup Wincenty Kluczyński (1847–1917), życie i działalność, Katowice 2004, 247 s.
6. Ks. Grzegorz Ignatowski, Inicjatywy Kościoła katolickiego we Francji na rzecz dialogu chrześcijańsko-żydowskiego, Katowice 2004, 120 s.
7. Ks. Andrzej Perzyński, Szkice o wierze, Katowice 2005, 207 s.
8. Ks. Krzysztof Kozłowski, „Pax Christi in Regno Christi”. Problematyka pokoju światowego w nauczaniu i działalności papieża Piusa XII w latach 1939–1945, Katowice 2006, 167 s.
9. Ks. Michał Kłakus, Parafia pw. Najświętszej Maryi Panny Matki Kościoła w Jastrzębiu Zdroju w latach 1974–1980. Budowa kościoła i tworzenie parafii, Katowice 2006, 60 s.
10. Ks. Dawid Szpek, „Sitz im Leben” Jezusa w okolicach Jerycha hasmonejsko-herodiańskiego ze szczególnym uwzględnieniem Synagogi. Studium geograficzne, archeologiczne i historyczno-egzegetyczne, Katowice 2007, 179 s.
11. Ks. Grzegorz Ignatowski, Ojcowie Soboru Watykańskiego II wobec „Nostra aetate”, Katowice 2007, 242 s.
12. Miłość znak niezawodnej nadziei. Społeczne kryteria prawdy i alienacji życia człowieka, red. ks. Jerzy Cuda, Katowice 2007, 186 s.
13. Ks. Arkadiusz Borowski, Islam. Zagadnienia wybrane, Katowice 2009, 192 s.

Anita Palimąka – ur. 1981 r., absolwentka historii Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, członkini Studenckiego Koła Naukowego Historyków i jego prezes w latach 2004–2005, współorganizatorka I Studenckiego Festiwalu Nauki UŚ (2005). Obecnie nauczycielka historii. W dorobku naukowym posiada: *35 lat Studenckiego Koła naukowego Historyków*, red. I. Lar, A. Palimąka, Katowice 2004; *Katowiczanie w KL Auschwitz. Ofiary i sprawcy*, red. I. Lar, A. Żłobińska, Katowice 2005; B. Misiak, A. Palimąka, W. Malejka, *Problem ludności niemieckiej na terenie Górnego Śląska (1945–1949) w świetle pamiątek*, [w:] *Historia i bibliologia. Księga dedykowana pamięci doktora Zdzisława Konstantego Jagodzińskiego*, red. J. Faryś, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2005; Anita Palimąka, *Zmiany w sytuacji prawnej Żydów na ziemiach zaboru rosyjskiego w pierwszej połowie XIX wieku (do 1862 r.)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2009.

